İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm

Rauf Belge
Marmara University

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

İBN HALDUN'DA COĞRAFİ DETERMİNİZM*

Cemalettin ŞAHİN** **Rauf BELGE*****

Öz

Ortaçağ İslam dünyasının yetiştirdiği büyük düşünürlerinden biri olan İbn Haldun, 1332'de Tunus şehrinde doğdu. Hayatı boyunca birçok önemli görevde bulunan düşünür; vezirlik, kâtiplik, şeyhlik ve kadılık gibi vazifeler yaptı. Ömrünün büyük bir kısmını Mağrip, Endülüs ve Mısır'da geçirmiş, bu süre zarfında Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne seyahatler yapmıştır. Hayatının son yirmi dört yılını geçirdiği Kahire'de 1406 yılında vefat etmiştir. Birçok Ortaçağ âlimi gibi İbn Haldun da farklı ilimlerle meşgul olmuş; coğrafya, tarih, ekonomi, felsefe, sosyoloji, edebiyat ve siyaset gibi alanlarda çeşitli görüşler ortaya koymuştur.

Bu çalışmada İbn Haldun'un beşeri coğrafya ekseninde coğrafi determinizm ile ilgili görüşleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, İbn Haldun'un Kitâb'ül-İber adlı umumi tarihe dair eserine giriş mahiyetinde yazdığı ve çoğu zaman müstakil bir eser olarak telakki edilen Mukaddime adlı eseri coğrafi bakış açısı ile incelenmiştir. Çalışmada, ulusal ve uluslararası arası kaynaklardan faydalanılarak coğrafi determinizm akımının kısa bir tarihçesi verilerek genel bir kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha sonra İbn Haldun'un coğrafi determinizmle ilgili görüşleri kendisinden asırlar sonra ortaya çıkan modern coğrafyadaki determinist görüşler ile mukayese edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile birlikte 19. yüzyılın sonlarında doğru akademik coğrafya çalışmalarında bir hayli yaygın olan coğrafi determinizm fikrinin, esas itibariyle 14. yüzyılda İbn Haldun tarafından ele alındığı anlaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İbn Haldun, Coğrafya, Beşeri Coğrafya, Coğrafi Determinizm, Çevre.

THE GEOGRAPHICAL DETERMINIZM IN IBN KHALDUN

Abstract

Ibn Khaldun, who is one of the world's great thinkers raised by Medieval Islam, was born in Tunis in 1332. The great thinker has made many important tasks through his life such as; vizier, clerk, sheikh and judge. He spent most of his life in Maghreb, Andalusia, Egypt and during this period, he travelled a large part of North Africa. In 1406 he died in Cairo where he spent the last twenty-four years of his life. Like many Medieval scholars, Ibn Khaldun has interested in different sciences and he has revealed various opinions in such as; geography, history, economics, philosophy, sociology, literature and politics.

In this study, the geographical determinism views of Ibn Khaldun have been discussed within the scope of human geography. In this context Ibn Khaldun's Muqaddimah, which is an introduction to Kitâb'ul Iber (general history) and usually considered as an independent study, has been analyzed by geographical perspective. A brief history of the geographical determinism has been tried to fit a general conceptual framework by benefiting from national and international sources. Ibn Khaldun's ideas about geographical determinism has been tried to compare with the determinist views in modern geography that emerged hundreds of years after him. The study found out that, Ibn Khaldun already discussed the principles of geographical determinism in 14th century, which was quite common in academic geography in 19th century.

Keywords: Ibn Khaldun, Geography, Human Geography, Geographical Determinism, Environment.

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmak üzere hazırlanan "Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, csahin@marmara.edu.tr
***Araş. Gör. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, raufbelge@gmail.com

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

GİRİŞ

Yaşadığı dönemde fikirleri pek önemsenmeyen İbn Haldun, vefatından sonra bir süre unutulmakla birlikte 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamları ve tarihçileri İbn Haldun'u yeniden keşfetmiş, düşünceleri *Mukaddime'nin* Türkçe tercümeleri ile yaygınlık kazanmıştır. Fikirleri, 19. yüzyıldan sonra batılı şarkiyatçıların da dikkatini çekmiş (Tomar, 1999: 8), bu tarihten sonra İbn Haldun, birçok farklı disipline mensup araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Zira İbn Haldun, toplumsal ve tarihsel olayları çok boyutlu ele almış ve bunları izah ederken bütüncül-geniş bir bakış açısı ile yorumlamıştır. Bu durum İbn Haldun'u batılı düşünürlerden ayıran önemli özelliği olmuş, zira batılı düşünürler olayları sadece bir yönü ile açıklama yoluna gitmişlerdir (Çalık, 2015: 47). Bu anlamda İbn Haldun olayları, bir coğrafi bakış açısı yöntemi olan bütüncül yaklaşım ile izah etmiş, kendisinden asırlar sonra meydana gelen modern coğrafi bakış açısını ortaya koymuştur. Zira ileri de bahsedileceği üzere toplumsal ve biyolojik olguları hem coğrafi hem de kültürel yönüyle açıklamıştır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan determinizm, "kâinatta olup biten her hadisenin maddi veya manevi sebeplerin zorunlu sonucu olduğunu ileri süren felsefi bir doktrindir" (Kutluer, 1994: 215). Bu doktrin, bir dönem coğrafyanın modern anlamda kimlik kazanmasında önemli rol oynamıştır. Sebep-sonuç ilişkisi üzerine gelişen determinizm görüşünün coğrafyaya yansıması insan-çevre ilişkisi bağlamında olmuş ve coğrafi (çevresel) determinizm şeklinde genel kabul görmüştür. Bir beşeri coğrafya terimi olarak coğrafi determinizm, genel anlamda çevresel faktörlerin insan faaliyetleri üzerinde etkili olduğunu savunan bir akımdır. Bu akım 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar Avrupa ve Amerikan coğrafyacıları arasında çok sayıda taraftar bulmuş; özellikle Friedrich Ratzel'in başını çektiği, Davis, Semple, Huntington ve Demolins gibi coğrafyacılar sayesinde de ilim âlemdeki etkisini artmıştır. Buna mukabil coğrafi determinizm, genel kabul gördüğü dönemde bile eleştirilere maruz kalmış ve 1930'lardan sonra da etkisini yitirmeye başlamıştır.

İbn Haldun, coğrafi determinizm görüşlerini açıkça yazdığı *Mukaddime* adlı eserinde; insan ve çevre etkileşimi, umran[1], devlet ve milletlerin dağılışı, göçebe ve yerleşik kültürlerin genel özellikleri, kır ve şehir hayatı, nüfus, meslek grupları, sanayi ve ticaret gibi çeşitli konuları coğrafi bakış açısı ile analiz etmiştir. İbn Haldun, bahsi geçen konuları delilleri ile birlikte ele almış ve bu durumu etkileyen coğrafi faktörleri de izah etmiştir. İbn Haldun, söz konusu eserde sadece beşeri hususları ele almaz, bu hususlara etki eden dış faktörleri de izah eder. Örneğin, yeryüzünün umran bölgelerini genel hatlarıyla inceler ve bu bölgelerde iklimsel faktörlerin insan ve umranın gelişimini etkilediğini öne sürer[2]. Çevresel determinizm olarak adlandırılan bu husus, İbn Haldun'un coğrafyacılar tarafından kabul görülmesinde büyük rol oynamıştır.

İbn Haldun'un çevrenin insan üzerindeki etkisi ile ilgili görüşleri, coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. Örneğin Tanoğlu (1969: 18) İbn Haldun'u Ortaçağ İslam dünyasının

---

[1] Umran: Bayındırlık, mamurluk. 2. Uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluk (TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/). Arslan, İbn Haldun'un umranı yeryüzünün coğrafi özelliklerini açıklamak için kullandığını yazmıştır. Yazara göre umran, başta insan olmak üzere diğer canlıların yaşayabileceği ve uygun iklim şartlarına sahip bölgelerdeki faaliyetlerin yoğunluğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda umranla aynı kökten gelen mamur üzerinde yaşanılabilen, oturulabilen, kalabalık ve gelişmiş bölgeleri işaret eder (Arslan, 1997: 91). Bu bakımdan kasaba ve şehirler umranın coştuğu beşeri mekânlardır.

[2] İbn Haldun, 2013: 259-268.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

büyük coğrafyacıları arasında saymış, siyasi coğrafya ile ilgili determinist görüşlerine yer vermiştir. İbn Haldun’un step - çöl kavimlerin ve imparatorlukların fiziki çevre ile münasebetlerine dair görüşlerine değinmiştir. Tümertekin ve Özgüç (2014: 47-48, 200), çevresel determinizm görüşünün coğrafyanın bilimsel kimlik kazandığı dönemden önce de var olduğunu ifade eder. Örneğin İbn Haldun gibi Ortaçağ bilim adamlarının eserlerinde çevreyi, ırk ve kültürel farklılıkları ortaya koymak için bir araç olarak kullanıldığından bahseder. Söz gelimi medeniyetlerle iklim ve fiziki çevre koşulları arasında ilişki kuran İbn Haldun, hava şartlarının insanın karakteri ve devletlerin oluşumları üzerindeki etkisini araştırmıştır. İbn Haldun söz konusu görüşleri ile çevreci determinizm akımı üzerinde etkili olmuştur. Adı geçen coğrafyacılar, İbn Haldun’un determinist görüşlerinden birkaçını örnek verir. Mesela İbn Haldun’a göre fiziki çevre koşulları insanları, toplumları ve siyasi oluşumları bir arada yaşamaya zorlayarak, medeniyetin orta kuşaklarda yer aldığını savunmuştur. Aynı zamanda İbn Haldun, iklimin karakter ve davranış üzerinde etkili olduğunu ve ırki farklılıkları belirlediğini öne sürmüştür (Tümertekin, 1978: 10).

Doğanay ve Doğanay (2014: 123-124) İbn Haldun’un coğrafi determinizm görüşlerinden bahsetmiş, İbn Haldun’u tarihçi, düşünür, toplum bilimci ve coğrafyacı olarak tanımlayan yazarlar, İbn Haldun üzerinde en çok duran Türk coğrafyacılarındandır. Adı geçen yazarlar, İbn Haldun’un önemli bir coğrafyacı olduğunu vurgulayarak, bazı coğrafi görüşlerini (çevre-insan ilişkisi, şehir coğrafyası, siyasi coğrafya, sanayi ve ticaret coğrafyası) kısa örneklerle açıklamışlardır. Özellikle İbn Haldun’un insan ve çevre etkileşimi ile ilgili determinist görüşlerine yer ayırarak, insanın bedensel yapısı ve ahlakı ile iklim arasında kurduğu ilişkiden bahsetmişlerdir.

Amerikalı coğrafyacı Alexander (2005: 415-416), İbn Haldun'un Ortaçağ'ın en önemli tarihi coğrafyacısı olduğunu belirtmekle beraber, coğrafyanın önemli konularından olan fiziki çevre ve kültür arasında ilişkiyi araştıran ilk kişi olduğunu vurgulamıştır. Glassner ve Fahrer (2004: 4-5), İbn Haldun’un İslam dünyasının en iyi gözlemci ve üretken yazarlardan birisi olduğunu; fiziki çevre ile siyasi yapı, şehir, meslek ve kabileler arasında kurduğu ilişkisinden söz eder. Gümüşçü (2014: 318-319), İbn Haldun’un sosyolog olmanın yanında iyi bir coğrafyacı olduğunu belirtir. İbn Haldun’un determinist kişiliği üzerinde duran Gümüşçü, doğal ortam ve insan etkileşimi hakkındaki görüşlerine değinmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun’un Mukaddime’sinde geçen coğrafi determinizmle ilgili örnekler vermiştir. Fekadu (2014: 136) bir çalışmasında çevresel determinizm ve posibilizm akımlarının genel bir literatür taramasını yapmıştır. İbn Haldun'un çevresel determinizmin önemli taraftarlarından biri olduğunu ve buna iklim ile insanın ten rengi arasındaki ilişkisini örnek göstermiştir.

İbn Haldun’un coğrafi determinizm görüşlerine birçok sosyal bilimci de atıfta bulunmuştur. Örneğin İbn Haldun’un coğrafi görüşlerini müstakil bir çalışmada ele alan Fındıkoğlu (1940: 49-59) özellikle İbn Haldun’un yedi iklim sınıflandırması üzerinde durarak, bu iklimleri umrana elverişlilik bakımından incelemiştir. Yazar, umran ve medeniyete elverişli ılıman iklimler ile elverişli olmayan aşırı soğuk-sıcak iklimleri İbn Haldun’un bakış açısı ile tekrar ele almıştır. İbn Haldun’un iklim şartları ve insan karakteri üzerindeki görüşlerine değinen Fındıkoğlu, İbn Haldun’un ırk anlayışının biyolojik olmanın ötesinde coğrafi olduğunu ifade etmiştir. Zira İbn Haldun’a göre ırk, coğrafi çevre şartlarına göre ortaya çıkan bir olgudur. Yazar, İbn Haldun’un insanların ten renklerinin siyah veya beyaz olmasının tabii şartların bir sonucu olduğu görüşünden bahsetmiştir. Başka bir çalışmada

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

Ülken ve Fındıkoğlu (1940: 71-80, 145, 151-152), İbn Haldun'un *Batlamyus Coğrafya Mektebi'nin* bir talebesi olduğunu ve coğrafyacı sıfatı ile iklim, beslenme ve ahlak arasında kurduğu ilişkiden bahsetmiştir. Ayrıca yazar, İbn Haldun'un coğrafi ve iktisadi olaylarda bir takım determinist görüşler içerisinde olduğunu yazmıştır. Bu anlamda İbn Haldun'u Montesquieu'nün müjdecisi olarak tanımlamışlardır. Ayrıca çevre, iklim, insan ve toplum ilişkileri üzerinde duran İbn Haldun ile birlikte Ratzel, le Play, E. Demolins ve E. Huntington gibi batılı beşeri coğrafyacılar; coğrafyacı sosyologların mensubu oldukları coğrafya ekolüne yakındırlar (Günay, 1986: 83). Bu bağlamda tabiat-insan ekseninde oluşan coğrafyacı ekol, Batlamyus'tan İbn Haldun'a ve batılı deterministlere kadar gelişen bir süreç izlemiş ve bilim dünyasında oldukça etkili olmuştur.

Avrupalı sosyologlar, sosyal hayattaki determinizmi, yani toplumsal hayattaki bazı olayların bir takım değişmez kurallara tabi olduğu fikrini ilk defa İbn Haldun'un ortaya attığını yazmışlardır (Uludağ, 2013: 115). Kızılçelik'e (2006: 139-144) göre sosyoloji biliminin dayanağı ve kaynağı coğrafyadır. Zira birçok coğrafyacı sosyolojinin gelişmesinde katkıda bulunmuştur. Bunlardan birisinin de Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun olduğunu belirten Kızılçelik, İbn Haldun'un coğrafi görüşlerine değinmiştir. Nitekim coğrafi görüşleriyle İbn Haldun, sosyolojide coğrafyacı ekolünün ilk temsilcisi olarak görülmektedir. İbn Haldun'un determinist görüşlerine değinen Alptekin, İbn Haldun'u sosyolojide ilk belirgin coğrafyacı determinist olarak ele almaktadır (Alptekin, 2013: 80).[3] Öte yandan İbn Haldun'un katı bir determinist olmadığı, insanın rolünü fiziki coğrafya şartlarında üstün tuttuğunu ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Dönmez, 2002: 136). Bu bağlamda İbn Haldun'un coğrafi determinizm görüşlerine değinenler olduğu gibi, O'nun salt bir determinist olmadığını düşünenler de bulunmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbn Haldun'la ilgili yapılan çalışmalar gözden geçirildiğinde İbn Haldun'un coğrafyacı bir kimliği olduğu ve başta coğrafyacılar olmak üzere sosyal bilimciler bu kimliği ön plana çıkarmaktadır.

VERİ VE YÖNTEM

Çalışmanın temel amacı İbn Haldun ve batılı coğrafyacıların determinist fikirlerini aynı zeminde tartışmaya açmaktır. Bu bağlamda, çalışma iki bölüm halinde ele alınmıştır. Birinci bölümde çevresel determinizm akımının kısa bir tarihçesi verilerek kavramsal çerçeve oturtulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, ulusal ve uluslararası arası kaynaklardan faydalanılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinden hareketle İbn Haldun'un determinist görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan Mukaddime'nin Türkçe tercümelerinden Uludağ'ın (2013) iki ciltlik çevirisi esas alınmıştır. Ancak zaman zaman diğer diğer tercümelerden de istifade edilmiştir. Mukaddime'de, insan ve çevre ilişkisine dair kısımlar coğrafi bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu yöntemle Mukaddime'de yer alan determinist görüşler coğrafi zeminde tahkik edilmiştir. Çalışmanın sonunda İbn Haldun'un determinist görüşleri, batılı deterministlerin görüşleriyle mukayese edilmiştir. Batılı coğrafyacıların determinist görüşlerine, kendi eserlerinden ve ikincil kaynaklardan ulaşılmıştır.

---

3 İbn Haldun çok yönlü bir düşünürdür. Bu nedenle İbn Haldun, coğrafyacılara göre coğrafyacı, sosyologlara göre sosyolog, tarihçilere göre tarihçi, siyaset bilimcilere göre devlet adamı ve siyasetçi, felsefecilere göre filozof ve ilahiyatçılara göre bir din adamıdır.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

MODERN COĞRAFYADA DETERMİNİZM

Coğrafya bilim tarihinde insan ve çevre ilişkisini açıklamak adına birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden çevresel determinizm, ortaya atıldığı günden beri üzerinde çok tartışılan fikirlerden birisi olmuştur (Tümertekin, 1990: 25-37). Bazı coğrafyacılar insan ve çevre etkileşiminde, insanın yapıcı ve tahrip gücünü savunurken, diğer yandan bazıları çevrenin insan faaliyetlerini kontrol ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Coğrafi determinizm akımının temel felsefesi, insanın hayatının büyük ölçüde fiziki çevre koşullarına bağlı olarak şekillendiği ve bu anlamda diğer organizmalara benzediği görüşüdür. Başka bir ifade ile coğrafyada determinizm, insanın hayat mücadelesinde başarılı olabilmesi için doğanın kanunlarına uyum sağlaması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda deterministlere göre coğrafyanın konusu, insanın fiziki ortama tepki gösterme yöntemlerini araştırmak olduğunu iddia ederler. Böylece yeni bir ortama giren insanın fiziki çevreye tepkisi önceden tahmin edilebilirdi (Tümertekin, 1990: 25). Bu itibarla deterministler, insan yapısının ve beşeri faaliyetlerin doğanın bir takım değişmez kurallarına göre şekillendiği, aynı zamanda insanın diğer canlılar gibi bazı tabii kanunlara tabi olduğunu savunmuşlardır.

Tarihsel olarak determinizm görüşü çok eskilere dayanır. Teknolojinin henüz gelişmediği ilk dönemlerde, insan-çevre ilişkisinde çevrenin ağırlığı söz konusuydu. Nitekim tarih ilminin kurucusu sayılan Herodot'un; Mısır'ın Nil'in bir armağanı olduğunu ifade etmesi, fiziki çevrenin insan üzerindeki etkisinin İlkçağ düşünürleri tarafından da fark edildiğini göstermiştir (Herodot, 1973: 133). Ayrıca İlkçağ coğrafyasının ilk temsilcilerinden olan Strabon, *Geographica* adlı eserinde, Platon'un varsayımlarına dayanarak; ova, sahil ve ılıman iklimlerin yaşandığı bölgelerde ikamet eden toplumların daha medeni ve uysal olmasına karşın, dağlık ve yüksek bölgelerde yaşayan insanların ise medeni olmaktan geri ve kaba olduklarını belirtmiştir. Strabon'a göre dağ yaşamı uygarlığın ilk aşamasını temsil ederken, ova ve kıyılar daha sonraki aşama manasına gelmekteydi. Bu bakımdan dağlardan aşağıya (ova ve denizlere) doğru hareket, uygarlık ve yaşam tarzındaki birtakım değişimleri işaret etmeydi (Strabon, 2000: 110-111).

Modern anlamda coğrafi determinizm, coğrafyanın akademik manada kimlik kazanmasından sonra etkili olmuştur. Nitekim çevresel determinizm ile ilgili akademik çalışmaların artmasıyla beraber, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında çevreci görüş, bazı batılı coğrafyacılar tarafından kabul görmeye başlamıştır. Özelikle Alman ve Amerikan coğrafyacılar, çevresel determinizm akımından en fazla etkilenen coğrafyacılar olmuş, bu coğrafyacılar yeryüzünde insan faaliyetlerinin çevre tarafından kontrol edildiğini savunmuşlardır.

Çevresel determinizm fikri, Darwin'in evrim teorisinden etkilenmiş ve coğrafya araştırmalarına ve coğrafi anlayışa ilham kaynağı olmuştur. Böylece Darwin'in fikirleri coğrafya bilimine tatbik edilmeye başlanmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 193-199). Coğrafi determinizm, özellikle Alman coğrafyacıları tarafından siyasi coğrafya çalışmalarına tatbik edilmeye başlanmıştır. Alman coğrafya ekolünden etkilenen ilk dönem Amerikalı coğrafyacılar, çevrenin insan yapısını ve birtakım faaliyetlerini etkilediğini ileri sürmüşlerdir.

Modern beşeri coğrafyanın kurucusu Ritter'e ve fiziki coğrafyanın kurucusu kabul edilen Humboldt'a göre beşeri coğrafyacılar, çevre ve insan ilişkisini anlama hususunda doğa bilimlerinden faydalanmalıdır (Rubenstein, 2011: 24). Ritter'e göre beşeri coğrafyanın asıl

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

konusunun insan ve çevre arasındaki ilişki oluşturur. Ancak Ritter, insan ve çevre etkileşiminde herhangi bir tarafın hâkimiyetini kabul etmez (Doğanay, 2014: 21-29). Bununla beraber Ritter'e göre Türkmenlerin küçük ve çekik gözlü, göz kapaklarının şişkin olması çöl koşullarının organizma üzerinde açık bir etkisidir (Semple, 1911: 36). Bu itibarla Ritter, her ne kadar salt bir determinist olmasa da çevrenin insan üzerindeki etkisini vurgulayan görüşlere sahiptir.

Determinizm akımı Ratzel'in (1844-1904) coğrafyada yaptığı çalışmalarla büyük hız kazandı. İki ciltlik *Antropogeographie* adlı eserinde, fiziki çevrenin insan üzerindeki tesirini ortaya koymuştur. İnsanların yeryüzünde grup oluşturma biçimlerini, bu grupların yeryüzünde dağılışını ve göçlerini inceleyen Ratzel, genetik oluşumları bir tarafa bırakarak insanı dış çevreye bağlı olarak ele almıştır. İnsanı fiziki çevrenin bir ürünü ve tabiatın etkisinde hayatını idame eden bir canlı olarak gören Ratzel, insanın fiziki çevrenin kurallarına boyun eğdiği sürece hayat mücadelesinde başarılı olabileceğine inanmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 193-199).

Ratzel, çevresel determinizm görüşünü açıkça savunduğu *Politische Geographie* isimli eserinde, çevre ile siyasi birimler arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Söz konusu eserinde Ratzel, devleti canlı bir organizma gibi ele almıştır. *Organik Devlet Teorisi* olarak bilinen görüşe göre devlet, bir canlı gibi doğar, gelişir, yaşlanır ve ölür. Böylece Ratzel, devletlerin gelişmeleri ve hâkimiyetlerini devam ettirmeleri için yeni sahalar kazanmayı gerekli görmüş, bunun bir biyolojik zorunluluktan kaynaklandığını savunmuştur (Akengin, 2013: 37). Bu bağlamda Ratzel, insanın diğer canlılar gibi fiziki çevrenin kanunlarına göre hayatını sürdüren bir varlık olarak görmüş, insan karşısında çevrenin üstünlüğü savunmuştur. Ratzel aynı zamanda çevresel determinizm fikrini siyasi ünitelere tatbik etmiş, bu görüşleri coğrafya camiasında büyük yankı uyandırmış, görüşleri ilk dönem Amerikalı ve diğer Avrupalı coğrafyacılar tarafından büyük ilgi ile takip edilmişti.

Çevreci determinizm görüşü 1920'lerden önce Amerikalı coğrafyacılar tarafından büyük ilgi görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Amerikalı coğrafyacılar Davis (1850-1934), Semple (1863-1903) ve Huntington (1876-1947) gibi coğrafyacıların determinizmin gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Söz konusu coğrafyacıların çalışmalarıyla çevresel determinizm, Amerika'da çok sayıda taraftar kazanmış ve böylece yaygınlık kazanmıştır.

Amerikalı determinist coğrafyacılardan biri de Davis'dir. *Amerikan Coğrafyacılar Birliği'nin* ilk başkanı olan Davis, ilk dönem coğrafyacıların büyük çoğunluğu gibi Ratzel'in fikirlerinden etkilenerek insana karşı çevrenin üstünlüğünü savunmuştur (Arı, 2005: 4). Semple çevresel determinizm akımın İngiltere ve ABD gibi İngilizce konuşan ülkelerde etkili olmasında rol oynadı. Ratzel'den etkilenen Semple, *Influences of Geographic Environment (1911)* adlı kitabında fiziki çevrenin insan üzerindeki etkisini örneklerle açıklamıştır. Nitekim söz konusu eserin giriş cümlesi "İnsan yeryüzünün bir ürünüdür" (Semple, 1911: 1) diye başlaması Semple'ın determinizm görüşünü açıkça yansıtmaktadır.

Çalışmalarında determinizmi savunan Amerikalı coğrafyacılardan biri de Huntington'dur. *Civilization and Climate* (1915) adlı eserinde ise medeniyetlerin gelişimi ile iklimsel vakalar arasındaki münasebeti ortaya koymuştur. Huntington'a göre iklimde yaşanan değişimler, medeniyetlerin gelişmesi veya yok olma sürecinde önemli oranda etkili bir faktördür. Medeniyetlerin ancak uygun klimatik koşullarda gelişebileceğini savunmuştur. Ayrıca hava sıcaklığının insan enerjisi üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu ve mevsimlere

bağlı olarak insanın çalışma hızının değiştiğini ifade etmiştir (Huntington, 1915: 218-219). Determinist görüşlerine ek olarak kendi geliştirmiş olduğu teorilerini medeniyetlerin yükseliş ve çöküşlerinin açıklamasında kullanmıştır. Teorisini desteklemek amacıyla, Ortadoğu, Orta Asya ve Maya medeniyetlerinin iklim değişikliği nedeniyle yok olduklarını savunmaktaydı (Tümertekin, 1990: 25-37). Bu bakımdan Huntington'a göre iklim insan üzerinde etkili olduğu gibi medeniyetlerin gelişim süreciyle yakından ilgilidir.

Fransız coğrafyacı Demolins (1852-1907) gibi coğrafyacılar da determinizmin görüşünü kesin ifadelerle savunmuştur. Nitekim Demolins (1903), steplerin insanın yaşam tarzını şekillendirdiğini ve step bölgelerde yaşayan toplumların atlar sayesinde kültürel birlik oluşturduğunu ileri sürmüştür. Demolins, ataerkil aile yapısının steplerin genel bir özelliği olduğunu, aynı zamanda göçebe hayvancılıkla uğraşan insanların sık sık yer değiştirmelerinden dolayı tüketilen gıda, iş ve toplum yapısının değişime uğradığını savunmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 199). Bu bakımdan insan hayatını değiştiren temel etkenin hayvancılık olduğunu vurgulayan Demolins, dolaylı olarak iklimin etkisine değinmiştir. Bu durumun toplumların etkileşiminde ve kültürel birliğin sağlaması açısından büyük önem taşıdığını ifade etmektedir.

Coğrafi determinizm, bazı coğrafyacılara göre sadece bir teoriden ibaretti. Glassner ve Fahrer'e (2004: 54-55) göre bunun nedeni, bazı coğrafyacılara göre determinizmin hiçbir zaman somut delil ve deneylerle desteklenmemiş olmasıdır. Bu sebeple 1920'lerden sonra yavaş bir şekilde eleştirilmeye başlanan çevresel determinizm, 1930'ların sonlarına doğru bu eleştiriler yoğun bir şekilde artmış ve nihayetinde 1950'ler ise "determinist" terimi neredeyse aşağılayıcı ve küçümseyici bir anlam kazanmıştı. Bu nedenle bir zamanlar yaygın bir görüş haline gelen coğrafi determinizm, 20. yüzyıl ortalarından itibaren akademik coğrafya çalışmalarında pek önemsenmeyen bir görüş olmuştur. Nitekim gelişen teknolojik yenilikler sayesinde insanın doğa karşısında yapıcı ve tahrip edici gücü bunda etkili olmuştur.

Coğrafi determinizm, insan karşısında çevrenin üstünlüğünü savunan bir fikir olmuştur. Buna göre çevre, insanların beden ve zihin yapılarını kontrol etme gücüne sahiptir. Bu bağlamda insanı pasif bir varlık olarak gören coğrafi determinizm, doğanın insanı şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Ancak yeryüzünde benzer fiziki çevre koşullarına sahip bölgelerde yaşayan toplumların farklı kültürel özelliklere sahip olmaları, çevresel determinizm fikrinin eleştirilmesine neden olmuştur. Nitekim çevresel determinizme göre insan doğanın bir ürünü olup, benzer çevre koşullarında insan açısından benzer durumların ortaya çıkması gerekirdi. Oysa yeryüzünde benzer fiziki çevre koşullara sahip bölgelerin farklı beşeri özelliklere sahip olması, determinizme yöneltilen eleştirilerden birisi olmuştur. Öte yandan fiziki çevrenin insanın bazı faaliyetlerini şekillendirdiği doğrudur. Ancak bu şekillendirmenin mutlak manada olmadığı da açıktır. Zira insan, ihtiyaçları, gelenekleri ve sahip olduğu teknolojik imkânları ölçüsünde bu sınırlamaları izale edebilir. Çünkü insan, sahip olduğu bilgi birikimi nispetinde çevreyi şekillendirir ve ondan faydalanır.

İBN HALDUN'UN DETERMİNİZM ANLAYIŞI

Asıl ismi Ebu Zeyd Abdurrahman olan İbn Haldun, soyu Yemen Araplarına dayanan köklü bir aileye mensuptur (Cemil Zeki, 1899: 1). 1332'de Tunus şehrinde doğmuş, çocukluğunu burada geçirmiş, önemli âlimlerden dersler almıştır. Merini sultanlarının hizmetinde bulunmuş, sarayda mühürdarlık, haciblik, kâtiplik ve vezirlik görevlerini

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

yürütmüştür. Bir süre Fas, İfrikiye, Tilemsen ve Gırnata'da ikamet eden İbn Haldun, 1374–1378 yılları arasında *Mukaddime'y*i kaleme almıştır. Tunus'ta bir süre kaldıktan sonra Mısır'ın Kahire şehrine gider. Kahire'de ilmi tedrisatın yanı sıra daha çok kadılık görevinde bulunur. Ömrünün kalan 24 senesini burada geçirir ve 17 Mart 1406 tarihinde Kahire'de vefat eder (Uludağ, 1999: 538-543). Böylece İbn Haldun, Endülüs'ten Mısır'a kadar olan geniş bölgede yaşaması ve devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunması sayesinde farklı toplumsal ve siyasi olayları gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu bakımdan İbn Haldun'un hayatını bilmek, coğrafi görüşlerini anlamada yardımcı olabilir.

İbn Haldun'un determinizm anlayışının özünde İslam[4] bulunmaktadır. Zira Kur'an ve İlkçağ düşünürleri çevre ve insan ilişkisini sıklıkla vurgu yapmış, insanı kâinatın küçük bir cüz'ü olarak göstermiştir. Aynı zamanda İbn Haldun'dan önce yaşayan Kindî, Mesudî ve Gazzali gibi düşünürler eserlerinde tabiat ve insan ilişkisini ele almışlardır. İbn Haldun'un adı geçen İslam düşünürlerinden temel farkı çevre ve insan ilişkini sistemli ve ayrıntılı olarak ele almış olmasıdır (Turgut, 2013: 176-180). Öte yandan determinizm, İslam tarihinde ve batı da bir hayli tartışma konusu olmuştur. İslam bilim tarihinde illiyet olarak bilinen determinizm fikri, bazı İslam filozofları tarafından felsefi bir doktrin olarak alındığı gibi dini boyutu olan bir mesele olmuştur. Bazı İslam âlimleri determinizmi kader ile ilişkilendirmiş (Kutluer, 1994: 215-220), diğer yandan Ortaçağ İslam coğrafyacılarından İbn Haldun gibi bilginler bu görüşü coğrafi anlamda kullanmıştır. Çünkü İbn Haldun, toplumsal olayları illiyet (nedensellik) kanunu ve determinizm ile izah etmiştir (Tomar, 2006: 18).

İbn Haldun'u determinist yapan birçok görüşü vardır. Zira İbn Haldun'a göre insan, çevresi ile bütünleşmiş, yaşadığı coğrafyanın iklimi ve yeryüzü şekillerinden doğrudan etkilenmiştir. Yani insan, bedenen ve ruhen fiziki çevre tarafından şekillenmiştir. Nitekim İbn Haldun, insanı yalnız bir olgu olarak değil, coğrafi çevresi ile birlikte ele alır. *Mukaddime*'de insanı konu alan birçok görüşünde bu yaklaşımın örneklerine rastlamak mümkündür. Söz gelimi İbn Haldun'a göre coğrafya, insanın ten rengini, ahlakını ve beden yapısını şekillendirmiştir (İbn Haldun, 2013: 259-267).

Çevresel determinizmi savunan coğrafyacılara göre iklim, insanların karakter ve davranışlarını yönlendirmekte, aynı zamanda renk ve fiziki görünüşlerini etkilemektedir. "Klimatik kontrol" olarak bilinen bu anlayışın tarihi eskidir. Nitekim Ortaçağ coğrafyacısı olan İbn Haldun, yeryüzünü yedi iklim bölgesine[5] ayırmış, insanla ilişkisine dikkat çekmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 200-206). Demircioğlu'na (2013: 68) göre bu yaklaşım, bir coğrafyacı olarak İbn Haldun'un orijinalliğini oluşturmaktadır. Fındıkoğlu ve Ülken'e (1940: 72,138) göre İbn Haldun, çevresel etkiler arasında iklimin etkisini birinci sıraya koymuştur. Çünkü iklim, bir kavmin şekillenmesinde en büyük etkendir. Zira aynı iklimlerde yaşayan toplumlar fiziki ve manevi açıdan olduğu gibi karakter özellikleri bakımından da benzer özellikler taşımaktadır. İbn Haldun'a göre insanların fiziki ve ahlaki özellikleri ile bulundukları iklim bölgesi arasında doğrudan bir münasebet bulunmaktadır. Bu bağlamda

---

[4] Mesela Kur'an-ı Kerim'in A'raf Suresi'nin 34. ayetinde - *Her milletin belli bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler* - toplumları bir canlı organizma gibi gören bir ifade yer almaktadır. Not: Söz konusu ayet, Diyanet işleri mealine göredir.

[5] Yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırma düşüncesi, İbn Haldun'dan önce Müslüman coğrafyacılar tarafından da bilinen bir husustu. Şeşen, İran ve Hind coğrafya eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle yedi iklim anlayışının İslam dünyasına girdiğini ifade etmiştir (Şeşen, 1998: 95). Nitekim Mesûdî, İstahrî, İbn Hurdazbih, Yakubî ve İbn Havkal gibi Müslüman coğrafyacılar eserlerinde yedi iklim anlayışını çeşitli şekillerde işlemişlerdir (Ağarı, 2006).

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

iklim şartlarının insan tabiatı üzerindeki etkisini ileri sürmesi, en önemli determinist görüşü olmuştur. Zira İbn Haldun'a göre iklim şartları insanları fiziksel, ruhsal ve ahlaki açıdan etkilemekle beraber, bir beşer ürünü olan umran, devlet, şehir ve kasabaların dağılışını ve gelişimini belirlemektedir. İbn Haldun, toplumların dini yapısını iklimin sıcak ve soğuk olmasıyla açıklamış, bu bağlamda peygamberlik müessesinin dağılışını iklim şartlarına bağlamıştır. Ayrıca İbn Haldun, coğrafi konumun insan yapısına etkisini ileri sürmüş, bölgenin insanı ruhsal açıdan etkilediğini savunmuştur. Bu bakımdan ova, yayla, dağ ve sahil kesimde yaşayan insanlar arasında ruhsal, fiziksel ve ahlaki açıdan birtakım farklılıkların olduğunu ileri sürmüştür. Fakat İbn Haldun, söz konusu farklılıkların oluşmasında coğrafi konuma bağlı olarak hava sıcaklığında görülen değişimi esas almıştır (İbn Haldun, 2013: 259-267).

İbn Haldun'u determinist yapan başka bir görüşü de beslenme türünün insanı fiziksel, ruhsal ve ahlaki açıdan etkilediğini öne sürmesidir. Nitekim İbn Haldun'a göre vücuda alınan gıda ile insanın fiziki ve zihinsel yapısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu bakımdan gıda maddesi bakımından verimli ovalarda yaşayan, kırlarda yaşayan göçebeler ve şehirde ikamet eden insanlar arasında bolluk ve beslenme rejimi açısından farklılıklar gözlemlenmektedir. Beslenme alışkanlığında görülen söz konusu farklılıklar, insanların vücut yapılarına, zihinlerine ve mizaçlarına tesir etmektedir (İbn Haldun, 2013: 269-274).

İbn Haldun'a göre hayatın her alanında bir değişim ve başkalaşma söz konusudur. O'na göre âlemin, milletlerin durumu, cemiyetlerin âdet ve görenekleri, ülke, devlet ve şehirlerin durumu istikrarlı bir yol izlemez. Bu açıdan tarihi olaylar ve beşerî haller zamanla değişime uğrar ve halden hale girer. Ancak İbn Haldun'a göre bu değişimler ve başkalaşımlar rastgele meydana gelen durumlar değildir. Bilakis, âlemdeki değişim ve başkalaşımlar belli yasalara göre hareket etmektedir. Diğer bir deyişle sosyal ve siyasi hayatta meydana gelen değişim ve dönüşümleri etkileyen kanun ve kaidelerin aynıdır. Nitekim İbn Haldun söz konusu durumu şu şekilde izah eder;

> "Çağların değişmesi ve günlerin geçmesi ile millet ve kavimlerin hallerinin de değişeceği hususunun dikkatten kaçması tarihte vaki olan (ve gözden kaçan) gizli hatalardandır. Bunun sebebi şudur: Milletlerin ve âlemin ahvali, cemiyetlerin âdetleri ve dindarlıkları bir tek vetire (süreç) ve istikrarlı bir yol üzere devam etmez. Bu cihet günler ve zamanlar geçtikçe vukua gelen bir değişiklik ve bir halden diğer hale intikalden ibarettir. Nitekim bu husus (ve değişiklik) şahıslarda, vakitlerde ve şehirlerde de mevcuttur. Ülkelerde, bölgelerde, zamanlarda ve devletlerde de durum böyledir" (İbn Haldun, 2013: 190).

İbn Haldun'un yukarıdaki ifadeleri, determinist görüşten etkilenen ve İngiliz coğrafyacıların başında gelen Fairgrieve'in "Tüm dünya bir sahnedir" sözünü anımsatmaktadır. Bu cümle şu anlama gelmektedir; dünya bir sahne insan ise sadece birer oyuncudan ibarettir. Tümertekin'e göre Fairgrieve bu ifadeyi, dünya tarihinin coğrafi koşul ve olaylarla nasıl kontrol edildiğini açıklamak için kullanmıştır (Tümertekin, 1990: 30). Bu hususta İbn Haldun ve Fairgrieve'nin beşeri ve tarihi olayların önceden belirlendiğini ve belli kurallara göre hareket ettiğini, insanın ise buna müdahale etme gücünün olmadığını savunması bakımınından benzerlik göstermektedir.

İbn Haldun'a göre insan, yaşadığı çevreye göre şekil alır. Bir ortamda uzun süre yaşayan toplumlar, çevrenin fiziki şartlarından etkilenir ve buna uyum sağlamaya çalışır. Söz gelimi, verimsiz topraklarda yaşayan insanlar, geçim zorluğuyla birlikte birçok sıkıntıya

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

maruz kalır. Söz konusu insanları bu duruma yönelten zaruri sebeplerdir. Örneğin, bedevi Arapları sahrada yaşama sevk eden temel etken develerdir. Çünkü çöl koşullarına uyum sağlamış olan develer, çöl bitkileri ile beslenmektedir. Bu bakımdan uzun süre çöllerde yaşamalarından dolayı, çöl şartları bedevilerin adet ve alışkanlıkları haline gelmiş, bu durum onların doğasına ve huylarına işlemiş ve onları vahşileştirmiştir (İbn Haldun, 2013: 336). Daha önce bahsedildiği gibi, coğrafi determinizmin en önemli temsilcilerinden biri olan Demolins de İbn Haldun'un söz konusu görüşlerine benzer fikirler ortaya koymuş, step bölgelerinde atlar sayesinde kültürel birliğin sağlandığını savunmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 199). Bu bakımdan İbn Haldun ve Demolins, hayvancılığın toplumsal şekillenme üzerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

İbn Haldun'a göre insan yaşadığı çevrenin koşullarına uyum sağlamış ve çevre onun adet ve alışkanlıklarını şekillendirmiştir. Ya da farklı beslenme tarzı ve alışkanlığına sahip şehirli ve göçebe toplumlar arasında, fiziksel ve zihinsel farklılıklar gözlemlenmiştir. İşte bu nedenle İbn Haldun, insanın adetlerinin bir ürünü olduğunu öne sürmüştür (İbn Haldun, 2013: 330). İbn Haldun'dan yaklaşık beş asır sonra yaşayan determinist coğrafyacı Semple da bu konuya değinmiş, insanın çevrenin bir ürünü olduğunu savunmuştur. Çünkü Semple'a (1911: 1) göre tabii çevre insanın beslenmesine, düşüncesine, bedenine ve arzularına yön vermiştir. Bu hususta İbn Haldun ve Semple, determinist bir yaklaşım içerisinde olmuş, çevre ve alışkanlıkların insan üzerindeki tesirine dikkat çekmişlerdir.

Başka bir ifade ile insan bedeni ve ruhu, yakın çevresi ile ilişkilidir. Çevre insana sağladığı imkânlar ölçüsünde insanı değiştirir. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre insanın ahlaki ve psikolojik özellikleri genetik olmayıp, bilakis çevre ile girdiği etkileşimden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan insanın mahiyetini çok iyi bilen İbn Haldun, insanın coğrafi çevre ile girdiği etkileşimden nasıl bir sonuç çıkacağını çok iyi tahmin edebilmektedir. Modern coğrafi düşüncede coğrafi determinizm olarak ifade edilen bu anlayış, İbn Haldun'un coğrafi anlamda ortaya koyduğu önemli görüşüdür. Netice itibariyle, İbn Haldun'a göre iklim ve gıdanın insan üzerinde etkili olması, O'nu bir determinist yapan iki önemli görüşüdür. Bu nedenle coğrafyacılar eserlerinde, genellikle İbn Haldun'un söz konusu determinist fikirlerine vurgu yapmışlardır.

İKLİMİN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

İbn Haldun, yeryüzünün yarısının su ile kaplı olduğunu ifade etmiştir. Suları çekilen kısmın (ana karanın) daire şeklinde olup ve Bahr-i Muhit denilen büyük okyanusla çevrildiğinden bahseder. İbn Haldun, ana karanın içine sokulmuş iki önemli su kütlesi olan Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndan söz etmiştir. İbn Haldun'a göre Güney Yarımküre, boş sahalardan ve çok az mamur alanlardan oluşmaktadır (İbn Haldun, 2013: 217-222). İbn Haldun, ekvator çizgisinden başlayıp kuzey kutuplara kadar olan yeryüzünün bu bölümünü yedi iklim bölgesine ayırmaktadır. Yedi iklim bölgesi sınırları içerisinde olan dağ, akarsu, göl gibi fiziki coğrafya özeliklerinde bahsettiği gibi bu bölgelerde yaşayan kavim ve milletleri, umran, şehir ve devletleri konu alır. Bu bakımdan İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi adı altında yaptığı tasnif aslında dünyanın bölgesel coğrafyası niteliğindedir. Nitekim Uludağ'a göre İbn Haldun'un iklim kelimesini coğrafi bölge; hava terimini ise *iklim şartları* anlamından kullanmıştır (Uludağ, 2013: 258). Buna ek olarak İbn Haldun'un iklim bölgesi, günümüz modern bilimde *ekolojik çevre* tabiri ile karşılık bulmaktadır (Günay, 1986: 83).

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

Ayrıca İbn Haldun yedi iklim bölgesinde hava ile gıda, maneviyat, insan bedeni, ahlakı ve seciyesi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940: 72). Bir eğilim olarak doğanın insan üzerindeki determinasyonunu karakterize eden iklimci düşünceye sahip olan İbn Haldun, eserinde başta iklim olmak üzere, coğrafi etmenlerin toplumsal hayat ve milletlerin kaderleri üzerinde etkili olduğunu yazar (Öztürk, 2008: 198). Bu bağlamda İbn Haldun'un yedi iklim bölge sınıflandırması birçok açıdan coğrafi bir çalışma olarak nitelendirilebilir.

Tablo 1: *İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi.*

	Bölgeler	**Bölgelerin Sıcaklık Durumu**	**Bölgelerini Coğrafi Dağılışı** (Doğudan Batıya Doğru)
SICAK İKLİMLER	**1.İklim Bölgesi**	Yüksek sıcak hava şartları	Kanarya Adaları, Kongo havzası, Güney Sahra Çölü, Güney Sudan, Arabistan'ın Güneyi, Seylan Adası, Çin'in bir kısmı
	2.İklim Bölgesi	Sıcak hava şartları	Kuzey Gana, Nijer Sahrası, Kızıldeniz, İran Denizi, Pakistan ve Hint diyarı, Saygon şehri (Çin)
ILIMAN İKLİMLER	**3.İklim Bölgesi**	Ilıman olmaya yakın ve 2. iklime yakın yerler sıcaktır.	Kuzey Afrika, Şam, Sina, Hicaz, Basra Körfezi, Ceyhun Nehri, bazı Türk illeri, Tibet, Fergana, Kırgız ve Altaylar, Çin'in bir kısmı
	4.İklim Bölgesi	En mutedil hava şartları	Akdeniz adaları, Endülüs, Güney İtalya, Suriye, Çukurova, Mezopotamya, Taşkent, Semerkant ve Buhara illeri, Yecüc ve Mecüc Dağı
	5.İklim Bölgesi	Ilıman olmaya yakın ve 6. İklime yakın yerler soğuktur.	Kuzey Endülüs, Galiçya, Cenova illeri, Alp dağları, Venedik Denizi, Ege Denizi, İstanbul, Anadolu, Ermenistan, bazı Türk illeri, Yecüc ve Mecüc ülkesinin bir kısmı
SOĞUK İKLİMLER	**6.İklim Bölgesi**	Soğuk hava şartları	Kuzey Avrupa, Karpat Dağı, Rus illeri, Karadeniz, Hazar toprakları, bazı Türk kavimleri, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı
	7.İklim Bölgesi	Aşırı soğuk hava şartları	İngiltere, Polonya'nın Kuzeyi, İskandinavya ülkeleri, Bazı Türk boyları (Kımazek, Tatar, Peçenek), Rus illeri, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı

Kaynak: İbn Haldun, 2013: 226-258.

İbn Haldun, sıcaklığı baz alarak yedi iklim bölgesini üç ana kategoriye ayırmaktadır. Bunlardan ilki ekvator çizgisinin hemen kuzeyinden itibaren başlayan birinci ve ikinci iklim bölgeleridir. Bu iklim bölgelerinde hava çok sıcak ve güneş ışınları geniş açıyla düşmektedir. Birinci iklim, ikinci iklim bölgesinden daha sıcaktır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim bölgeleri de ılıman iklim grubunu oluşturmaktadır. Söz konusu iklim bölgeleri orta enlemlerde yer almalarından dolayı ılıman hava şartlarına sahiptir. Bilhassa dördüncü iklim bölgesi en mutedil iklim şartlarının görüldüğü bölgedir. Son olarak, altıncı ve yedinci iklim bölgeleri ılıman iklim bölgelerinin kuzeyinde yer almakta ve karaların en kuzey noktasına kadar devam etmektedir. Kuzey iklim bölgelerinde ve özellikle yedinci iklim bölgesinde aşırı soğuk hava şartları görülür (Tablo 1).

İbn Haldun, yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmış ve bunların insan doğasıyla ilişkisini incelemiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 206). İbn Haldun tabiat ve insan bağlamında, yedi iklim bölgesini esas itibariyle üç grupta ele almıştır. Birinci grupta umrana elverişli olan 3. 4. ve 5. iklim bölgeleri yer almaktadır. Bu iklim bölgeleri, insan doğasına en

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

uygun hava şartlarına sahiptir. Diğer yandan 2. ve 6. iklim bölgeleri nispeten umrana elverişli ve insan doğasına uygundur. Güneydeki 1. ve kuzeydeki 7. iklim bölgesi ise umrana elverişli olmayan ve toplumsal hayatın gelişmediği alanlardır (İbn Haldun, 2013: 259).

Bu bakımdan İbn Haldun, iklim bölgeleri ile insan ve beşeri faaliyetleri arasındaki ilişkiyi izah etme hususunda determinizm fikrini açık ifadelerle savunmuştur. Bu hususta İbn Haldun, iklim ile ilgili üç alanda determinist yaklaşımda bulunmuştur. Bunlardan ilki iklim şartlarının insanın fiziki özelliklerine tesiridir. Nitekim İbn Haldun, sıcaklık ile insanların ten ve göz rengi ve derinin kalınlığı ile sıkı bir ilişkinin olduğunu ileri sürmüştür. İkincisi, iklimin insanın ruh yapısı ile ilgilidir. İbn Haldun, sıcaklık ve soğukluğun insanların ruh hali, zihinsel ve ahlaklarını tesir ettiğini iddia etmiştir. İbn Haldun'a göre iklimin temel elemanlarından olan sıcaklık ve nemli hava insanların vücutlarında birtakım değişimlere yol açarak, insanı dolaylı olarak ahlaki ve duygusal yönden etkilemektedir. Bu bakımdan sıcak ve soğuk iklimlerde, sahil, dağ ve yüksek kesimlerde yaşayan insanlarda birtakım duygusal farklılıklarının olduğunu ileri sürmüştür. Diğeri ise iklimin umran, sanat, şehir, devlet, peygamberlik gibi beşeri unsur ve faaliyetlerine etkisidir. Bu bakımdan İbn Haldun, insanların fizyolojik ve ruhsal yapıları ile iklim arasında sıkı bir ilişki olduğu gibi, iklim ile beşeri unsur ve ürünler arasında güçlü bir ilişki olduğunu vurgulamıştır. Nitekim İbn Haldun, beşeri umran ile sıcaklık arasındaki bağı Mukaddime'nin çeşitli yerlerinde değinmiştir. [6]

İklim, aynı zamanda determinist coğrafyacılar tarafından da en fazla önemsenen fiziki etkendir. Örneğin, Whitbeck'e (1871-1939) göre insanın karşılaştığı en güçlü coğrafi etken iklimdir. Çünkü Whitbeck, iklimin insanlığın toplumsal, dinsel ve siyasal yapısını etkileyecek kadar güçlü olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Semple, başta iklim olmak üzere fiziki çevre koşullarının insanların huyu, toplumların yaşamı, kültürü, dini, ekonomik faaliyetlerini etkilediğini yazmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 203-206). Bu anlamda İbn Haldun'la benzer determinist görüşlere sahip olan Whitbeck ve Semple, iklimin etkisini insan hayatının neredeyse bütünü kapsadığını savunmuştur. Nitekim ileride ifade edileceği üzere, İbn Haldun'a göre iklim ile insan ve insan faaliyetleri (toplumsal, siyasal ve dini yapı) arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Öte yandan İbn Haldun'u salt bir determinist olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Zira İbn Haldun, *Mukaddime'de* insana vurgu yapan kısımlar bulunmaktadır. Görgün, bu hususta başta umran olmak üzere mülk ve devlet gibi birçok beşeri faaliyetleri örnek gösterir. Çünkü insan, kendi arzu ve emelleri doğrultusunda fiziki dünyayı inşa eder. Bir beşeri başarı olan umran ise bu inşa sürecinde ortaya çıkar (Görgün, 1999: 544). İbn Haldun'a göre köy, kasaba ve şehirler insan tarafından inşa edilen beşeri unsurlardır. Ancak insan sahip olduğu bilgi ve beceri sayesinde bunları inşa eder. Örneğin, ılıman iklimlerde yaşayan ve yeteri bilgi ve donanıma sahip toplumlar, birçok kasaba ve şehir kurarlar.

Sıcak İklim Bölgeleri: İbn Haldun'a göre, birinci ve ikinci iklim bölgesi sıcak bölgelerini oluşturmaktadır. *Birinci iklim bölgesi*, yedi iklim bölgesi içinde en sıcak hava şartlarına sahiptir. Bu sıcaklık, orta enlemlere doğru tedricen azalmaktadır. Birinci iklim bölgesi ılıman olmaktan çok uzak olup, sıcaklık bakımından en sert koşullara sahip ve bu yönden itidal olmaktan bir hayli uzaktır. Birinci iklimin kuzeyinde yer alan *ikinci iklim bölgesi* de ılıman olmaktan uzak hava şartları hâkimdir (İbn Haldun, 2013: 261-262). Ancak ikinci iklim, birinci iklim bölgesi kadar sıcak hava şartlarına sahip değildir. Sıcak iklim bölgeleri; Kanarya

[6] İbn Haldun, 2013: 231, 259-264, 266-267.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

Adaları'ndan başlayarak Kongo Nehri, Nijer Sahrası, Kuzey Gana, Sahra Çölü, Sudan, Arabistan Yarımadası, Kızıldeniz, Seylan Adası, İran Denizi, Pakistan ve Hint diyarı ve Çin'inin bir kısmını içine alır (Tablo 1). Sıcak iklim bölgelerinde millet sayısı az olduğu gibi nüfus miktarı ve yoğunluğu da düşüktür. Buna bağlı olarak şehir ve kasaba sayısı da azdır (İbn Haldun, 2013: 222).

Bu iklimlerdeki hava şartları normalden (aşırı sıcak) uzak olduğu gibi, İbn Haldun'a göre buralarda iskân eden insanlar da normal olmaktan uzak ilkel bir hayat sürdürmektedirler. Şöyle ki, söz konusu iklimlerde yaşayan insanlar, çamurdan ve kamıştan yapılmış ilkel ve basit meskenlerde oturmaktadırlar. Darı ve bitkiler temel besin kaynakları olup, aynı zamanda yabani meyve ve katık yiyecekleri ile beslenmekte ve ağaç yapraklarından ve deriden elbise yapmaktadırlar. Hatta İbn Haldun, buradaki insanların çoğunun elbise bile giymediklerinden söz eder. Ticari hayatta altın ve gümüşü kullanmayı bilmemektedirler. Bunların yerine alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri takas etmektedirler. Yüksek sıcaklıktan dolayı bu toplumların insani yönleri az gelişmiştir. Bu bakımdan İbn Haldun bu insanları konuşan hayvandan çok, konuşmayan hayvana yakın olduğunu ifade eder. Çünkü Sudan (zenci) halkının çoğunluğu ormanlarda ve mağaralarda yaşamakta ve bazen ot ile beslenmektedirler. Hatta bu insanlar çok vahşi ve yabani olduklarından, bazen birbirlerini yerler. Bu bakımdan söz konusu kavimler İbn Haldun'a göre, konuşmayan hayvana yakın olmaları cihetinden insan olma vasıflarını kaybetmişlerdir. Bunun temel sebebi sıcaklığın yüksek olmasıdır. Çünkü bu kavimlerin yaşadığı alanlar ılıman hava şartlarından yoksun sıcak iklim bölgeleridir. İbn Haldun'a göre aşırı sıcak iklimler, insanın bedensel ve ruhsal bakımından gelişmesinde olumsuz etkiye sahiptir. Bu nedenle aşırı sıcak olan birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan kavimler bedensel ve ruhsal açıdan olduğu gibi umran açısından çok az gelişmiştir (İbn Haldun, 2013: 261). Zira aklen ve bedenen az gelişmiş insanların, çok gelişmiş bir medeniyet inşa etmeleri beklenemez.

İbn Haldun'a göre iklim ve dini inanış arasında sıkı bir ilişki vardır. Nitekim İbn Haldun, çok sıcak iklimlerde yaşayan kavimlerde dini inanışın çok zayıf olduğundan bahsetmiştir. Şöyle ki, bu kavimler herhangi bir dinin kurallarına bağlı olarak yaşamazlar. Çünkü birinci ve ikinci iklim bölgelerinde semavi bir din olduğuna dair bir rivayet bulunmamaktadır. Ayrıca sıcak bölgelerde yaşayan kavimlerde dini bağlılık olmadığı gibi, ilim de yoktur. Söz konusu iklimler sıcaklık bakımından sert hava koşullarına sahip olmasından dolayı insani özelliklerin gelişmesini engellemiştir. Bu hususta daha önce ifade edildiği gibi aşırı sıcak iklimlerde yaşayan halk, genel halleri itibariyle insandan çok hayvana yakındırlar. Ancak sayıları az da olsa, ılıman iklimlere yakın yaşayan bazı kavimlerde bu durum geçerli değildir. Örneğin Habeş halkı İslam'dan önce olduğu gibi İslam'dan sonra da Hristiyanlık dinine tabi olmayı sürdürmüşlerdir. Ayrıca Mali, Gawgaw ve Tekrur gibi Mağrib'in güneyinde (Sahraaltı Afrika) yer alan Müslüman kavimler de Habeş halkı ile aynı kategoride değerlendirilebilir (İbn Haldun, 2013: 261). İbn Haldun, burada iklim ve dini inanış arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir. Nitekim İbn Haldun'a göre sıcak iklimlerde yaşayan kavimlerde dini yaşantı çok zayıftır. İbn Haldun, bu hususta peygamberlerin umumiyetle ılıman iklim bölgelerinden çıkmasını delil olarak göstermiştir.

İbn Haldun'a göre milletlerin ten renklerinin farklı olması, genetik kalıtımdan ziyade coğrafi şartlara bağlıdır. Nitekim İbn Haldun, birinci ve ikinci iklim bölgelerinde yaşayan milletlerin siyahi olmasını iklim şartlarından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Yani İbn Haldun'a göre insanların renklerinin farklı olması, soy ve nesep bağından

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

kaynaklanmamaktadır. İbn Haldun, insanların yaşadıkları fiziki coğrafya şartları ile fiziki görünüşleri arasında bir ilişki kurmuştur. Şöyle ki, birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan insanların sıcaklığın tesiri ile renklerinin siyahlaştığını ifade etmiştir. Çünkü İbn Haldun, siyahi insanların dördüncü veya yedinci iklimde ikamet etmeleri halinde, bunların neslinden gelenlerin zamanla beyazlaştıklarını ifade etmiştir. Bu durumun tersi de aynı şekilde cereyan etmektedir. Örneğin, dördüncü veya diğer kuzey iklimlerinden olanların, güneyde sıcak iklimlerde yaşamaları durumunda, zamanla bunlardan hâsıl olan nesillerin siyahlaştıklarını belirtmiştir (İbn Haldun, 2013: 263). Bu bakımdan, İbn Haldun'a göre ten renklerinin iklimin genel karakteristiğine bağlı olarak değişkenlik arz etmektedir. Zira İbn Haldun, ten renklerinin nesebe bağlı olarak değişmediği, bilakis insanların iklim bölgeleri arasında geçiş yapması halinde değişime uğradığını ileri sürmüştür. Bu bakımdan İbn Haldun'un ırk anlayışının coğrafi olduğu söylenebilir. Örneğin İbn Haldun, birinci ve ikinci iklimin insanı hakkında şu yorumu yapar;

> "Güneş her sene iki defa zenit (başucu) noktasına gelir, güneşin iki defa zenit noktasına gelmesi, birbirine yakın zamanlarda olduğundan, tepe noktasında olması, umumiyetle mevsimleri kaplayacak şekilde uzun sürer. Onun için de ışık çok olur, ahalinin üzerine alev alev yanan şiddetli sıcaklar bastırır, aşırı hararet sebebiyle bölge halkının derileri siyahlaşır" (İbn Haldun, 2013: 263).

İbn Haldun, sıcak hava ile ve ten rengi arasındaki ilişki hususunda ünlü hekim İbn Sina'nın şu sözünü delil olarak göstermiştir: "Sıcaklık zencilerin bedenlerini değiştirmiş, hatta derilerine siyahlığı bir elbise olarak giydirmiştir" (İbn Haldun, 2013: 263). Bu cümleden anlaşıldığı üzere ünlü tıp adamı İbn Sina da iklimin insanın bedeni üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir.

İbn Haldun, bazı milletlerin ruh ve mizaçlarında görülen farklılıkları, yaşadıkları coğrafi çevre ile açıklamaktadır. Mesela İbn Haldun, sıcaklık ve insan bedeni arasında sıkı bir ilişki olduğunu, sıcaklığın insan ruhu ve ahlakı üzerinde etkisi olduğunu ileri sürer. Örneğin Sudan halkının (zencilerin) yaşadıkları sıcak havanın tesiriyle birtakım özelliklere sahip olduklarından söz eder. Şöyle ki zenciler; işlerinde hafif ve aceleci ayrıca zevk ve keyfe fazla düşkündürler. Hatta bunlar, dans etmeye çok düşkün ve bu nedenle her duydukları müziğe göre dans etmeyi severler. Çünkü ekvatoral bölgelerde sıcaklık, zencilerin bedenlerinin yapısına ve oluşumlarının özüne işlemiştir. Bu özelliklerinden dolayı, İbn Haldun, zencilerin her yerde "ahmak" olarak vasıflandırıldıklarını ifade etmektedir. İbn Haldun'a göre bu durumun temel sebebi sıcaklığın insan bünyesi üzerindeki etkisidir. Zira sıcaklık, havayı ve buharı genişletir ve atomların içine nüfuz ederek sayılarını artırır. Söz konusu durumun en güzel örneği hamamlarda müşahede edildiğini yazan İbn Haldun, hamamların sıcak havası, insanların ruhlarına girerek, bedende bir ferahlama ve keyiflenme hissi verdiğini ileri sürmüştür. Böylece sıcak iklimlerde yaşayan insanların bedeninde sıcaklığın tesiriyle bir gevşeme durumu hâsıl olur. İbn Haldun'a göre işte bu nedenle hamamlara giren insanlar, sıcaklığın tesiriyle neşelenir ve mutluluğun verdiği his ile şarkı söylemeye başlarlar (İbn Haldun, 2013: 266). Bu bakımdan hamamlar ile sıcak ve nemli iklimler arasında bir benzerlik söz konusudur.

İbn Haldun'a göre iklimin söz konusu etkisi sahil bölgelerinde de görülmektedir. Şöyle ki, deniz yüzeyinde ısı ve ışığın yansıması sonucu sahil bölgelerin havası ısınır. Sıcak hava, sahil kesimde yaşayan insanlarda bir ferahlık ve hafiflik hissi uyandırır. Bu durum, soğuk

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

dağlarda ve yaylalarda ikamet eden insanlarda daha azdır. Çünkü dağlarda ve yüksek kesimlerde sıcaklık oranı deniz kesimlerinden daha düşüktür. Sıcaklığın ferahlattırıcı etkisi, üçüncü iklimde yer almasına rağmen Cezayir[7] halkında da gözlemlenmektedir. Söz konusu bölgenin havasında denizin etkisiyle sıcaklık birikmiş ve bundan dolayı bu durum ortaya çıkmıştır. Sıcaklığın artış göstermesindeki diğer etken de Cezayir'in kırsal ve yüksek yaylalardan uzak kalmasından kaynaklanmaktadır (İbn Haldun, 1977: 224; İbn Haldun, 2013: 266). Bu nedenle bölge halkında sıcaklığın tesiriyle bir rahatlama ve gevşeme durumu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan sıcak iklimlerde meydana gelen durumun benzeri söz konusu Cezayir'de yaşayan insanlarda da gözlemlenmektedir. İbn Haldun'a göre bunda etkili etkili olan temel etmen sıcaklıktır.

Söz konusu durum Mısır halkı için de geçerlidir. Çünkü Mısır, Cezayir ile aynı enlemlerde yer almaktadır. İbn Haldun'a göre sıcaklığın tesiriyle Mısır halkında ferahlık ve hafiflik hissi uyanmıştır. Bu nedenle buradaki halk, yaptıkları işlerin sonunu düşünmemektedirler. Söz gelimi Mısır halkı, bir aylık gıda malzemesi bile biriktirmekten kaçınmaktadırlar. Bu halk, genellikle gıda maddelerini günübirlik olarak pazardan temin ederler. Yani sadece bir gün yetecek kadar gıda almayı tercih ederler. Oysa bu durum, Mağrib bölgesindeki Fas'ın havası soğuk yaylalarında böyle değildir. Burada yaşayan insanlarda, işlerin akıbetini düşünmekten kaynaklanan bir hüzün, endişe ve kaygı hali zuhur etmiştir. Bu insanlar gelecek endişesiyle, iki yıllık buğday ve hububatı depolayabilmektedirler. Hatta ambarlarındaki gıda tükenmesin diye sabahları erkenden pazara çıkarak, günlük besin ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Sıcak iklimlerde ve sahil kesimde yaşayan halk rahat ve neşeli iken, soğuk ve yüksek bölgelerde yaşayan toplumlar ise temkinli ve düşünceli olmaktadır (İbn Haldun, 2013: 267). Bu bakımdan İbn Haldun, sıcak hava ile ferahlık, hafiflik, hüzün, endişe ve kaygı gibi insani duygular arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir.

İbn Haldun, sıcak hava ve ahlak ilişkisinin yeryüzünde çeşitli bölgelerinde örnekleri olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış olan coğrafyacı Mesudî'nin de Sudanlıların ve zencilerin hafifmeşrep, kararsız ve ehlikeyif olmasının nedenlerini açıklamaya çalıştığını, ancak konuyu yeterli bir şekilde izah edemediğini ifade etmiştir. Mesudî'nin bu hususta sadece Galen (Calinos) ve el-Kindî'nin görüşlerini aktarmakla iktifa ettiğini belirtmiştir. Mesudî, Sudan halkının böyle olmalarını Galen ve el-Kindî'nin fikirlerini beyan ederek konuyu şöyle izah etmektedir: "Bu durum Sudanlıların beyinlerinin gelişmemiş ve bunun neticesi olarak akıllarının zayıf kalmış olmasından ileri gelmektedir." Ancak adı geçen düşünürler, konuyu biyolojik olarak ele almaktadırlar. Bu fikir, İbn Haldun'un determinizm görüşüne aykırı olduğu için, İbn Haldun söz konusu cümleyi özü ve ispatı olmayan bir iddia olmakla eleştirmektedir (İbn Haldun, 2013: 267). Bu açıdan bakıldığında İbn Haldun, insanın fiziki yapısı ve görünüşün coğrafi çevreden etkilendiği ve bu durum dolaylı olarak insanın bazı huy ve mizacını değiştirdiğine inanmaktadır. İnsandaki birtakım özellikler (huy, mizaç, ten rengi) nesilden nesile geçmesine rağmen, söz konusu özellikler insanda kalıcı olmaz. Zira coğrafi mekânın değişmesiyle bu özellikle zamanla değişebilmektedir. Konu ile alakalı olarak Uludağ; "İnsanların değişmeyen bir takım huyları ve psikolojik vasıfları olabileceği, bunların hiç değişmeden ve bozulmadan

[7] "Cezayir" mütercimler tarafından farklı şekillerde çevrilmiştir. Mesela, Dursun (1977) ve Ugan (1986) *Cezayir*; Uludağ (2013), *Ceziriye Adaları*; Tekin (2015) *Mezopotamya* diye çevirmiştir. Çalışmada ise Cezayir ismi tercih edildi.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

irsiyet yolu ile nesilden nesile sonsuza dek sürüp gideceği fikrine İbn Haldun çok yabancıdır" (Uludağ, 2013: 275) yorumunu yapar. Bu nedenle İbn Haldun'un insan ve çevre ilişkisine dair vermek istediği mesaj açıktır. Zira İbn Haldun'a göre insan ve çevre ilişkisinin ağırlık merkezini çevre oluşturmaktadır.

Ilıman İklim Bölgeleri: İbn Haldun'a göre *üçüncü, dördüncü* ve *beşinci iklimler*, ılıman iklim bölgelerini oluşturmaktadır. Çok sıcak olan ikinci iklim ile çok soğuk olan altıncı iklim arasında ılıman hava şartlarına sahip söz konusu iklimler bulunmaktadır. Her iki taraftan da orta iklimlere doğru sıcak ve soğuk hava tedricen yumuşar ve orta kısımda iklim ılıman bir hal alır. Bu iklimlerde hava ılıman olup, bilhassa dördüncü iklim orta kısımda yer aldığı için itidale en yakın bölgedir. Kuzeydeki beşinci iklim ve güneydeki üçüncü iklim bölgeleri ise ılıman iklime yakın hava şartlarına sahiptir (İbn Haldun, 2013: 262). Ilıman iklim bölgeleri beşer hayatı için en uygun sıcaklığa sahip alanlardır. İbn Haldun'a göre ılıman hava şartları, beşeri fonksiyonların inkişafında büyük rol oynamaktadır. Ilıman iklim bölgelerinde beşeri hayatın her yönden gelişmesinden dolayı, İbn Haldun bu ılıman iklim bölgeleri üzerinde fazlaca durmuştur. Endülüs, Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Rum ve Yunan bölgeleri, Galya, Güney Avrupa, Horasan, Fergana, Semerkant, Buhara, Sind (Pakistan), Hint, Çin'in bir kısmı ve bunlara yakın olan topraklar ılıman iklim bölgelerinde bulunmaktadır (Tablo 1). Öte yandan ileri değinileceği gibi İbn Haldun, ılıman iklimlerde yer alan bölgelerin bütünüyle gelişmiş ve verimli topraklardan oluşmadığını belirtmektedir. Çünkü bazı bölgelerde tarımsal faaliyet yapılamayan, umrandan mahrum çöl ve çorak araziler de bulunmaktadır (İbn Haldun, 2013: 262). Ancak bunların sayısı ve kapladıkları alan azdır. Ilıman bölgelerde nüfus yoğunluğu yüksek; bu nedenle kasaba ve şehir sayısı fazladır (İbn Haldun, 2013: 222). Umran da oldukça gelişmiştir.

Modern dönemde determinist coğrafyacılar iklimin insanların karakter ve davranışlarına yön verdiğini savunmuş, insanların ten rengi ve fiziki özelliklerini etkilediğini iddia etmişlerdir. Hatta deterministler, orta kuşakta yaşayan insanların keşif gücü yüksek, çalışkan ve demokrat olduklarını ileri sürmüşlerdir (Tümertekin-Özgüç, 2014: 200). Determinist coğrafyacılardan önce İbn Haldun, yeryüzünün ılıman iklim bölgelerini sıcaklık ve soğukluk bakımından değerlendirdikten sonra bu durumu, insan bedeni ve ruhu ile olan ilişkisini ele almıştır. İbn Haldun'a göre ılıman iklim bölgelerinde yaşayan halk, ahlaken ve bedenen insanların en gelişmiş olanlarıdır. Mutedil iklimler, mükemmel doğal koşullara sahip olmasından dolayı, doğanın şekillendirmesi ile insan ve insana arız olan her şey mükemmel olma hususiyetine sahip olmuştur. Ayrıca orta enlemlerde yani ılıman iklimlerde hava şartları beşer hayatı için uygun olması, beşeri faaliyetlerin en mükemmel seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim ılıman iklimlerde ve bilhassa dördüncü iklimde yaşayan toplumlar, ılıman hava şartlarından dolayı bedenen ve ruhen insanların en mükemmel olanlarıdır. Bu açıdan dördüncü iklime komşu olan üçüncü ve beşinci iklimler de itidale yakındır. Her iklimin de dördüncü iklime bakan yönlerinde ılıman hava şartları görülmektedir. Ancak üçüncü iklimin, ikinci iklime yakın olması ve beşinci iklimin ise altıncı iklime yakın olmasından dolayı her iki iklimin bu yönleri sıcaklık ve soğukluk bakımından ılıman olmaktan bir miktar uzaktır. Havanın ılıman olmaktan uzaklaşmasına bağlı olarak burada yaşayan halk da hem bedenen hem de ruhen bu şekilde itidalden sapmaya meyillidir (İbn Haldun, 2013: 262). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre sıcaklık ve soğukluğun yüksek oranda artması halinde insanda kötülük yapma eğilimi artmaktadır.

İbn Haldun, iklim ve insan arasındaki ilişkiyi izah ettikten sonra, konuyu umran açısından değerlendirir. İbn Haldun'a göre, yeryüzünde gelişmiş mamur alanlar iklimin ılıman olmasından dolayı sadece orta iklimlerinde yer alır. Bu bakımdan, orta kısımda yer alan dördüncü iklim bölgesi ılıman hava şartlarına sahip olduğu için umrana en elverişli iklim bölgesidir (İbn Haldun, 2013: 262). Bu husus, söz konusu iklim bölgesinin aşırılıktan uzak, normal iklim koşullarının hâkim olmasından kaynaklanır. Daha önce de ifade edildiği üzere, iklim insanın beden ve ruh haline tesir ettiği gibi, beşeri bir unsur olan umranı da etkiler. Ilıman iklim bölgelerinin iklim özellikleri ile burada yaşayan insanların maddi ve ahlaki yönden gelişmişlik seviyeleri paralel bir durum arz eder. Bu bağlamda iklim (sıcaklık) şartları ile kültür ve insan bedeni-ahlakı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerde havanın ılıman olmasından dolayı ilimler, sanatlar, binalar, giyecekler, yiyecekler, meyveler mükemmel olma özelliğine sahiptir. Zira bu bölgelerde ılıman hava şartlarından dolayı söz konusu özellikler burada yer almaktadır. Ilıman iklimlerde, her şey aşırı olmaktan uzak olup, itidal üzerine kurulmuştur. Ayrıca ılıman iklimlerde yaşayan insanlar; beden, renk, ahlak ve dini yaşayış tarzı bakımından en olgun ve mükemmel (mutedil, aşırı olmayan) olma özelliğine sahiptirler. Bu iklimlerde toplumların, kâmil olma (itidal) özelliklerinden dolayı peygamberler genellikle bu iklim bölgelerinde ortaya çıkar. Çünkü peygamberler beden ve ruh açısından insan türünün en mükemmel olanlarıdır (İbn Haldun, 2013: 259). Zira daha önce de bahsedildiği gibi bedenen ve ruhen en mükemmel insanlar ılıman iklimlerde yaşar. Dolayısıyla peygamberler ancak ılıman iklimlerde yaşayan insanlar arasında seçilebilir.

Daha önce adı geçen ılıman iklimlerde (üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimler) normal hava şartları görülmesinden dolayı, burada yaşayan insanlar yeryüzünün en mükemmelleri olup genel itibariyle aşırılıktan ve sapkınlıklardan uzaktırlar. Bu sebepten ötürü ılıman iklimlerde yaşayan halk, umran bakımında ileri seviyededir. Burada yaşayanlar; mesken, kılık-kıyafet, gıda ve sanat bakımından gelişmişlerdir. Bu iklimlerde taşlardan yapılmış yüksek ve sanatsal mimari eserler mevcuttur. Ayrıca burada yaşayan toplumlar, alet yapma konusunda çok maharetli olup, bu hususta birbirileriyle rekabete girerler. Altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve kalay gibi doğal madenleri kullanmayı çok iyi bilmektedirler. Ekonomik faaliyetlerde altın ve gümüşü, ticari araç olarak kullanırlar. Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Hint, Sind, Çin, Rum ve Yunan, Endülüs diyarları ve buraya yakın olan Frenk ve Gallılar ılıman iklimlerde yaşayan milletlerdir. Burada yaşayan insanlar itidal üzerinde olduğu gibi bunlara komşu olan halklar da böyledir. Bahsi geçen bölgelerden Irak ve Suriye tam olarak orta kısımda yer aldığı için iklimin en mutedil olduğu sahada yer almaktadır (İbn Haldun, 2013: 260). İbn Haldun'un söz konusu görüşleri, günümüz bilim dünyasında fazla rağbet görmeyebilir, ancak bu görüşler o dönemin koşullarında orijinal niteliktedir. Zira bu görüşlerin doğruluğundan ziyade, olay ve olgular arasında ilişki kurma şekli ilginçtir (Demircioğlu, 2013: 52). Bu bakımdan İbn Haldun'un determinist görüşleri, o dönemin siyasi ve sosyal gelişmişlik düzeyi göz önünde bulundurarak ele alınmalıdır.

İbn Haldun'un Arap Yarımadası hakkındaki açıklamaları dikkat çekicidir. Arap Yarımadası birinci ve ikinci iklimlerde toprakları olmasına rağmen, İbn Haldun burayı mutedil (ılıman) iklimler sınıfına dâhil eder. Çünkü Arap Yarımadası'nın üç tarafı denizlerle çevrili olmasından dolayı deniz buranın havasını nemlendirmiş ve hava kuruluğunu gidererek, aşırı sıcak olmasını engellemiştir. Böylece yarımadanın ılıman bir iklime sahip olmasını

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

sağlamıştır. İklimin itidal olması da umranın gelişmesini sağlamıştır (İbn Haldun, 2013: 261). Bu bağlamda İbn Haldun, Arabistan Yarımadası'nda umranın gelişmiş olmasını, bölgenin ılıman bir iklime sahip olmasıyla açıklamıştır. Burada ılıman hava şartlarının görülmesini, İbn Haldun denizin etkisi ile izah etmekle önemli bir coğrafi olguya dikkat çekmiştir.

İbn Haldun'a göre ılıman iklimlerde yaşayan milletler, beşeriyetle alakalı her alanda gelişmiş durumdadırlar. Çünkü ılıman iklimlerde yaşayan insanlar beden ve huyları dâhil olmak üzere her yönden normal ve gelişmiş bir hal üzerinde yaşamaktadırlar. Bu durumun nedeni, uygun iklim koşullarından dolayı bu insanların mesken, sanat, ilim, yöneticilik ve mülk gibi ileri beşeri unsurlara sahip olmalarıdır. Söz konusu iklimlerde ikamet eden insanların bu özelliklere sahip olması nedeniyle; reislik (liderlik), peygamberlik, devletler, kanunlar, beldeler, şehirler, kasabalar, binalar, tarım ve diğer mutedil durumlar, ılıman hava şartlarına sahip olan orta iklimlerde ortaya çıkmıştır. Arap, Rum, Fars, İsrail oğulları, Yunan, Sind, Hint ve Çin milletleri orta iklimlerde yaşamalarından dolayı çok gelişmiş milletlerdir (İbn Haldun, 2013: 263). Yani İbn Haldun'a göre sıcaklık şartları, insanların beden ve huylarına etkilediği gibi beşeri unsurların yapısına ve toplumların gelişmişlik seviyesine de yön vermektedir.

Hatta İbn Haldun, iklimin havyanlar ve diğer canlılar üzerinde de etkili olduğunu belirtir. Orta iklimlerde yaşayan hayvanların vücut yapıları daha iyi görünümlü ve şekil bakımından daha düzgün olmasını ılıman hava koşullarıyla açıklamıştır (İbn Haldun, 2013: 260). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere İbn Haldun, insana etki eden faktörlerin diğer canlılar için de geçerli olduğunu ifade etmiştir.

Soğuk İklim Bölgeleri: İbn Haldun, altıncı ve yedinci iklimleri kapsayan kuzey iklimlerinde hava şartlarının çok soğuk olmasından şöyle bahsetmektedir: Soğuk iklimlerde güneş gün boyu ufuk düzlemde bulunur ve dik açıyla hiçbir zaman düşmez. Bu nedenle sıcaklık seviyesi düşüktür. Her iki taraftan da orta iklimlere doğru soğuk hava tedricen yumuşar ve orta kısımda iklim ılıman bir hal alır. Bu durumdan dolayı yedinci iklim, altıncı iklimden daha soğuktur (İbn Haldun, 2013: 222). İngiltere, Avrupa'nın kuzeyi, Polonya, Rus illeri, bazı Türk kavimlerinin yaşadığı alanlar (Kımazek, Tatar ve Peçenekler) ve Yecüc – Mecüc illeri soğuk iklim bölgelerin dâhil olan yerlerdir (Tablo 1).

Altıncı iklim bölgesi, ılıman olmaktan uzak hava şartları hâkimdir. Buna komşu olan kuzeydeki yedinci iklim bölgesi ılıman olmaktan daha çok uzak olup, bu nedenle altıncı iklim bölgesinden soğukluk bakımından daha sert koşullara sahip ve bu yönden itidal olmaktan bir hayli uzaktır. İbn Haldun, insani gelişmişlik bakımından sıcak ve soğuk iklimleri aynı görmektedir. Yüksek sıcak havalar gibi aşırı soğuk havalar da insan bedenini, ahlakını ve aynı zamanda toplumsal gelişmişliği olumsuz manada etkiler (İbn Haldun, 2013: 262).

İbn Haldun'a göre aşırı sıcak iklimlerde olduğu gibi, soğuk iklimler insanın bedensel ve zihinsel açıdan gelişmesini engellemektedir. Keza ılıman iklim bölgelerinin aksine kuzey kutbuna yakın altıncı ve yedinci iklimler, itidalden uzak hava şartlarına sahiptir. Soğuk hava şartlarından dolayı, bu bölgelerde yaşayan insanlar normal olmaktan uzak iptidai bir hayat sürdürmektedirler. Zira sıcak iklimlerde olduğu gibi soğuk iklimlerde yaşayan insanlar da ilkel ve basit meskenlerde oturmaktadırlar. Temelde darı ve bitki ile beslenmekte ve aynı zamanda yabani meyve ve katık yiyecekleri tüketmektedirler. Burada yaşayan insanlar basit elbiseler yaparlar. Soğuk iklimlerde ticari hayat çok fazla gelişmemiş, bu yüzden altın ve

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

gümüşü kullanımı söz konusu değildir. Buna mukabil alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri kullanmaktadırlar. Eskimolar ve Slavlar bu tarz toplumlara örnek gösterilebilir. Birinci ve ikinci iklimlerde olduğu gibi, adı geçen kavimler konuşmayan hayvana yakın olmaları cihetinden insan olma vasıflarını kaybetmişlerdir. Bu nedenle çok soğuk olan altıncı ve yedinci iklimlerde yaşayan kavimler bedensel ve ruhsal açıdan olduğu gibi umran açısından çok az gelişmiştir (İbn Haldun, 2013: 261).

Altıncı ve yedinci iklimlerde de soğuk hava şartlarından dolayı insanların fiziki görünüşleri değişime uğramıştır. Söz konusu iklimlerin, aşırı soğuk olmasından dolayı insanların ten renkleri genel itibariyle beyaz olmuştur. Bunun nedeni ise güneş ışınlarının dar açıyla düşmesi ve güneşin yıl boyunca ufuk düzleminde olmasıdır. Ayrıca güneş ışınlarının hiçbir zaman dik açıyla gelmemesinden kaynaklanan soğuk ve şiddetli mevsimlerin görülmesidir. Soğuk ülkelerde, iklim sadece ten rengini değiştirmekle kalmamış, insanın bazı biyolojik ve fizyolojik özelliklerini de değiştirmiştir. Söz gelimi buralarda yaşayan halk beyaz tenli, köse, mavi gözlü ve kızıl saçlı olma gibi özelliklere sahiptir (İbn Haldun, 2013: 262). Bunda etkili olan temel etmen, güneş ışınlarının dar açıyla gelmesinden kaynaklanan düşük hava sıcaklığıdır. Bu nedenle soğuk hava şartları, altıncı ve yedinci iklimlerde yaşayan insanların fiziki görünüşlerini ve fizyolojik yapılarını değiştirmiştir.

Soğuk iklimlerde yaşayan toplumlar, din hususunda çok az gelişmiştirler. Nitekim kuzeydeki soğuk iklimlerde semavi bir din olduğuna dair herhangi bir tarihi kayıt mevcut değildir. Zira bu insanlar herhangi bir dinin kurallarına bağlı olarak yaşamazlar. Bunlarda dini bağlılık olmadığı gibi, ilim de yoktur. Bu hususta daha önce ifade edildiği gibi soğuk iklimlerde yaşayan toplumlar, aşırı soğuk hava şartlarından dolayı insani özellikleri az gelişmiştir. Ancak sayıları az da olsa soğuk iklimlere yakın bölgelerde yaşayan Slav, Frenk ve Türk kavimleri gibi bazı kavimlerde bu durum geçerli değildir (İbn Haldun, 2013: 261).

İklim ve ten rengi ile ilgili İbn Haldun, İbn Sina'nın bir sözüne atıfta bulunmuş, soğuk havanın insanın ten renginin beyaz, derinin yumuşak ve ince olmasına neden olduğu fikrini aktarmıştır (İbn Haldun, 2013: 263). Bu bakımdan İbn Haldun, İbn Sina'nın sıcaklık ile insan derisinin kalınlığı ve sertliği arasında bir ilişki olduğu görüşüne katılmaktadır[8].

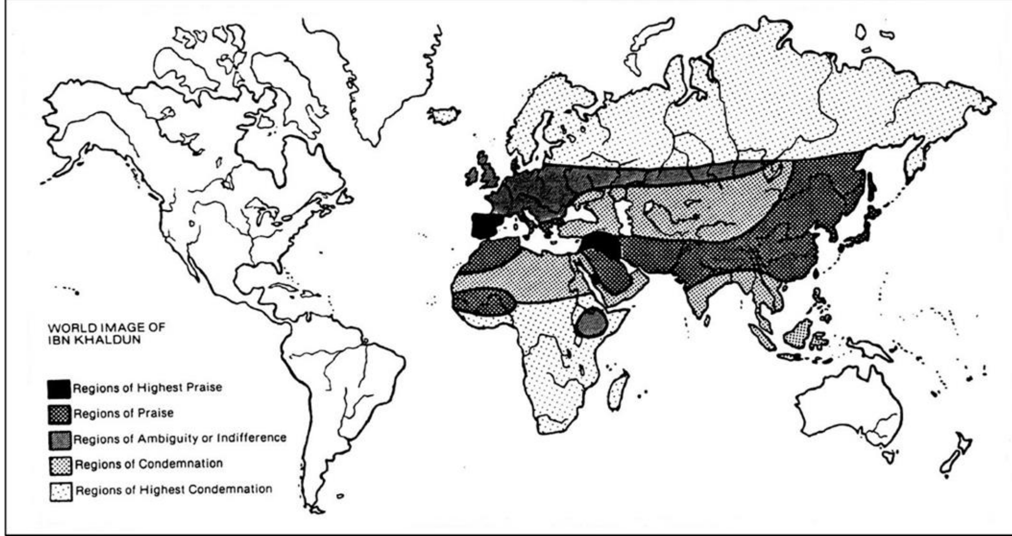
Elliot, İbn Haldun'a göre insanların iklim bölgelerine bağlı olarak farklı özelliklerine değinmiş, dördüncü iklimde yaşayan insanların en mükemmel insan olduğunu belirtmiş ve diğer bölgelerdeki toplumları harita üzerinde göstermiştir. Bu bakımdan Elliot, Mukaddime'den hareketle İbn Haldun'un zihin haritasını (mental map) çıkarmaya çalışmıştır (Elliot, 1979, s. 250-265, Şekil 1).

[8] İbn Haldun, iklim bölgelerindeki hava şartlarını ve toplumların gelişmişlik durumunu izah etmek için bir takım kavramlar kullanmaktadır. Örneğin, iklimin durumunu açıklamak için itidal, mutedil, normal ve normalden uzak kelimelerini tercih etmiştir. Bu kelimelerden itidal, mutedil ve normal kelimeleri eş anlamlı olup, ılıman iklimi ve orta iklim bölgelerini ifade etmek için kullanmıştır. Normalden uzak kavramını ise aşırı sıcak olan birinci ve ikinci iklimler ile aşırı soğuk olan altıncı ve yedinci iklimleri izah etmektedir. İbn Haldun, mutedil ve itidal kelimelerini umranı, beşeri unsurları ve faaliyetleri ifade etmek için de kullanmaktadır. Bahsi geçen kavramları bazen mükemmel ve kâmil anlamında da kullanmıştır. Söz gelimi İbn Haldun, ılıman iklimlerde yaşayan insanların bedenen ve zihnen çok gelişmiş olduklarını ifade etmek için; normal, mükemmel, itidal ve kâmil kavramlarını tercih etmiştir.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

Şekil 1: *İbn Haldun'a göre Toplumların Gelişmişlik Durumlarına Göre Coğrafî Dağılışı*

Kaynak: Elliot, H. M. (1979). Mental maps and ethnocentrism: Geographic characterizations in the past, *Journal of Geography*, 78: 7, 250-265.[9]

İbn Haldun'dan yaklaşık beş asır sonra determinist coğrafyacılar da iklim ile insan karakteri ve davranışları arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Mesela adı çevresel determinizmle özdeşleşen Semple, bu hususta benzer bir yaklaşımda bulunmuştur. Semple'e göre fiziki çevre şartları insanların dini inanışını, edebiyatını, düşünce şeklini ve konuşma tarzını etkilemektedir. Bu bakımdan Semple, iklim ve coğrafi çevre ile dini hayat arasında bir ilişki olduğunu öne sürmüş; tarih boyunca dinlerin çıkış yeri çöl bölgeleri olduğunu savunmuştur. Semple, tek tanrılı dinlerin doğuş yerinin Suriye ve Arabistan olmasının çöl iklimiyle yakından ilgili olduğunu belirtmiştir. Zira çöl iklimin saf ve kuru havası çöl insanını duygusal anlamda harekete geçirir, fakat çölün monoton ve niteliksiz havası insana çok az çalışma imkânı verir. Çöl iklimi aynı zamanda insanı zihinsel açıdan olumsuz etkilemiş, zihinsel faaliyetleri dar, sınırlı, kontrolsüz ve verimsiz olmasına neden olmuştur. Başka bir ifade ile çöllerdeki tek tip fiziki çevre koşulları çöl insanına sınırlı olanak sunmaktadır. Semple'e göre bu durum, çevrenin psikolojik etkisinden kaynaklanmaktadır (Semple, 1911: 38-40, 511-512). İbn Haldun ve Semple din hususunda her ne kadar farklı ifadeler kullanmış olsalar da, her ikisinin de işaret ettiği coğrafi bölge büyük oranda örtüşmektedir. Zira İbn Haldun'a göre dinlerin doğuş yeri olan ılıman iklim bölgeleri, günümüzde genel itibariyle Ortadoğu ülkelerini kapsamaktadır. Söz konusu bölgelerde çöllerin geniş yer kaplaması da Semple'ı görüşünü desteklemektedir.

Çevresel determinizmin önemli isimlerinden birisi olan Amerikalı coğrafyacı Huntington da İbn Haldun'a benzer görüşler öne sürmüş; iklim ile insan ve medeniyetler arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, iklimin insanların ten renklerini ve zihinsel yapılanlarını değiştirdiğini savunmuştur. Bu hususta evrimci bir anlayış içerisinde olan Huntington, iklimin

[9] Lejanttaki ifadelerin yukarıdan aşağıya doğru Türkçe Tercümesi; En Mükemmel İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Mükemmel İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Sıradan İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Anormal İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Aşırı Anormal İnsanların Yaşadığı Bölgeler.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

insan fizyolojisi ve zihinsel yapısında etkili olduğunu savunmuştur. Ortalama sıcaklığın 15.5 ^{0}C olan bölgelerde optimum fiziki faktörlere sahip olduğunu ve bunun da beyaz ırkları işaret ettiğini ifade etmiştir (Huntington, 1919: 84). Ayrıca *Civilization and Climate* eserinde iklimsel faktörlerin insanları hem fiziksel hem de psikolojik açıdan etkilediğini ileri sürmüştür. Mevsim, sıcaklık ve nem ile insanların çalışma performansı arasındaki ilişkiyi araştıran Huntington, çalışma koşulları için optimum şartların olduğunu iddia etmiştir. Mesela, güz ve bahar mevsimlerinde 10 ^{0}C sıcaklık ve % 75 nem oranının çalışma koşulları için ideal olduğunu savunmuştur. (Huntington, 1915: 50, 86). Tümertekin'e göre söz konusu iklim verileri, Batı Avrupa ülkelerinin mevsimlerini işaret etmekteydi. Aynı zamanda Huntington, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da sanayileşmenin devam etmesi için gerekli iklim ve diğer fiziki koşulları ile ilgili görüşlerini ortaya koymuştur (Tümertekin, 1990: 29). Bu bakımdan İbn Haldun ve Huntington'un determinist görüşleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim her iki düşünüre göre iklim, insanların fiziki ve zihinsel yapısını etkilemektedir. Ayrıca hem İbn Haldun hem de Huntington, iklimin ekonomik faaliyetler (zanaat ve sanayi) üzerinde etkili olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte İbn Haldun'a göre insan için en mutedil iklim şartları Irak ve Suriye'nin olduğu coğrafyada görülürken, Huntington'un optimum iklim verileri ise Batı Avrupa ülkelerini işaret etmektedir. Bu nedenle Huntington'un determinist görüşleri batı dünyasının diğer medeniyetler karşısında üstünlüğünü iklim şartlarıyla açıklamış, insanı çevrenin bir ürünü olarak görmüştür. İnsan yapısı gibi teknoloji ve sanayinin gelişmesini de fiziki çevre koşulları ile açıklamıştır.

Günümüz coğrafyacılarından Doğanay ve Doğanay (2014: 24), Strabon'un görüşlerine istinaden dağlık, yüksek ve soğuk iklimlerde yaşayan kırsal toplumların toplumsal seviyelerinin düşük, çağdaşlıktan ve uygarlıktan geri olmalarının yaşadıkları doğal çevre ile yakından ilgili olduğunu ifade etmiştir. Ancak iklimin doğrudan etken olmaktan çok, toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan olumsuz manada etkileyerek toplumların az gelişmesine neden olabileceğini ifade etmiştir. Göney de iklimin etkisi hususunda İbn Haldun'a benzer fikirler öne sürmüş; iklimin insanın fiziki ve moral yapısı, sağlığı, enerjisi, çalışma derecesi ve verimi üzerinde tesirli olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda Göney, iklim ile siyasi oluşumlar arasındaki ilişkiye dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmıştır: "Bütün devletlerin geniş manada orta iklim kuşağında toplanması, herhalde bir tesadüf eseri değildir." Bu bakımdan Göney, yüksek ve düşük sıcaklıkların siyasi oluşumlara elverişli olmadığını ifade etmiştir. Yazar ayrıca step bölgelerde yaşayan toplumlarında daha enerjik ve hareketli olduğunu; bundan dolayı geniş imparatorluklar kurduğunu belirtmiştir (Göney, 1993: 127-130).

Bu bakımdan İlkçağ coğrafyacılarından Strabo, modern coğrafyadaki determinist coğrafyacılar ve günümüz coğrafyacıları, meseleyi her ne kadar farklı şekillerde ele alsa da, söz konusu coğrafyacılar, İbn Haldun gibi çevrenin insan üzerindeki etkisini savunmuş, özellikle dağlık ve yüksek alanlar ile insan karakteri ve davranışları arasındaki münasebeti araştırmışlardır. Bu itibarla çevrenin insan üzerindeki etkisi ile ilgili görüşlerin, uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir.

ÇEVRESEL DETERMİNİZM BAKIMINDAN GIDANIN ETKİSİ

Beşinci Mukaddeme adlı bölümde İbn Haldun, beslenme ile insan bedeni ve ahlakı arasındaki ilişkiyi ele almış, bolluk ve kıtlık dönemlerinin insanların beden ve ahlakı

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

üzerindeki etkileri ve bu durumun umranla olan ilişkisini açıklamıştır. Bu bölümde İbn Haldun, insan bedeni ile coğrafi çevreden sağlanan besinler arasındaki ilişkiyi incelemesi bakımından, determinizm fikrini daha da derinleştirmiştir. Zira İbn Haldun'a göre insan, âdetlerinin ve alışkanlıklarının ürünüdür. Gıda elde etme ve tüketme metodu ise insanın en büyük alışkanlığıdır. Bu bağlamda toplumdan topluma ve bölgeden bölgeye farklı uygulamalar söz konusudur. Verimli topraklarda, sahralarda veya şehirlerde yaşayan insanların beslenme âdetleri farklı olduğu için, doğal olarak ahlaki ve bedensel olarak farklılıklar ortaya çıktığını belirtmiştir.

İbn Haldun, ılıman iklimlerin tümünde gıda bakımından bolluk olmadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla ılıman iklimlerde yaşayan insanların tümünde refah söz konusu değildir. Çünkü ılıman iklimlerin bazı bölgelerinde verimli topraklar olduğu gibi bazı bölgelerde tarımsal faaliyet yapılamayan umrandan mahrum çöl ve çorak araziler de vardır. Verimli olmayan söz konusu arazilerde yaşayan halk geçinme konusunda bazı zorluklar çekmektedirler. Örneğin, Hicaz, Güney Yemen bölgeleri ve Mağrip ile Sudanlılar arasında ki sahalarda verimsiz topraklar yer almaktadır. Bu bölgelerde yaşayan halk, hububat ve katık maddeleri tedarik etme hususunda sıkıntı çekerler. Çöl ve çorak alanlarda yaşayan bedevi Araplar da aynı durum söz konusudur. Genel itibariyle hayvanlarından temin ettikleri süt ile beslenirler. Göçebe Araplar her ne kadar, yaylalardan hububat ve katık madde tedarik etme imkânları olsa da, bu gıdaları yılın sadece belli aylarında elde edebilmektedirler. Bundan dolayı geçinmeleri temin edecek yeterli miktarda gıda tedarik edemediklerinden, yılın belli dönemlerinde kıtlık çekmektedir (İbn Haldun, 2013: 269).

İbn Haldun, ılıman bölgelerin verimli ve verimsiz yerleri hakkında ön bilgi verdikten sonra asıl konuya geçiş yapmaktadır. Beslenme tarzı ile insan bedeni ve ahlakı arasındaki ilişkiyi örneklerle açıklamaktadır. Şöyle ki, çöl ve çorak (kırsalda) arazilerde yaşayan ve besin kıtlığı çeken bedevi[10] toplumların beden ve ahlak itibariyle, verimli ovalarda yaşayan toplumlardan daha iyi durumda oldukları görülmektedir. Kırsalda yaşayan insanların renkleri daha saf, vücutları daha temiz, bedenleri daha mükemmel yapıda, ahlakları daha iyi, bir şeyi kavrama hususunda anlayışları daha keskindir. İbn Haldun bu duruma örnek olarak, kırlarda yaşayan Araplar ve Mülessimin kabilesini, verimli ovalarda yaşayan Berberiler ile Mağrib halkını vermiştir. Çünkü Araplar ve Mülessimin kabilesi kırsalda yaşamaları ve az gıda ile yetinmelerinden dolayı, verimli ovalarda yaşayan Berberiler ve Mağrip halkından hem fiziki görünüş itibariyle hem de ahlaken daha iyi konumdadırlar. Bunda etkili olan temel etmen coğrafi çevreden sağlanan gıdadır. Nitekim verimli ovalar ve topraklar gıda bakımından çöl ve kurak alanlardan daha verimlidir. Ancak İbn Haldun'a göre gıdanın bol olması, insanı fiziki ve ruhi açıdan olumsuz etkiler (İbn Haldun, 2013: 270).

İbn Haldun, her durumu ve olayı (umran, şehir, devlet ve insan) etkileyen koşulları determinist bir yaklaşımla ortaya koyduğu gibi, kırlarda ve verimli ovalarda yaşayan insanlardaki bedensel ve ahlaki farklılıkları neden ve sonuçlarıyla ortaya koymuştur. Şöyle ki, verimli ovalarda yaşayan toplumlarda fiziki görünüşleri itibariyle birtakım farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu alanlarda yaşayan insanlarda, vücuda alınan fazla besinler ve bunların oluşturduğu nem, bedende birtakım fazlalıklar ve kötü artıklar oluşturur. Bu fazlalıklardan

10 Günay'a göre İbn Haldun'un bedevi umran olarak ifade ettiği kavram, çöl, kır ve köy hayatını ihtiva etmektedir. Bu bakımdan bedevilik veya badiye hayatı, göçebelik, yarı göçebelik, köylü hayatı, göçebelerin yerleştiği ve dolaştığı bölgeleri belirtmek için kullanmıştır (Günay, 1986, s. 78).

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

dolayı beden orantısız bir şekilde genişler ve bozuk ve kokmuş salgılar meydana getirir. Bu durumda, insanlarda şişmanlıktan kaynaklanan bir şekil bozukluğu oluşur. Bu tür insanların renkleri soluk ve donuk olur. Ayrıca bu durum insanların zihinsel faaliyetlerini de etkiler. Çünkü fazla oranda alınan gıdanın neminden hâsıl olan buhar, beyne ulaşarak zihni ve fikri köreltir. Bu bakımdan verimli arazilerde bolluk içinde yaşayan insanlarda genel olarak, itidalden sapma, gaflet, dikkatsizlik ve aptallık halleri müşahede edilir. Ayrıca ekini, hububatı, süt ve süt ürünleri, katık maddeleri ve meyveleri bakımından gıda maddeleri bol olan ve verimli arazilerde yaşayan insanlar, genel itibariyle geri zekâlı ve bedenleri kaba olmakla tanınmışlardır (İbn Haldun, 2013: 271).

Farklı beslenme alışkanlıklarına sahip kabileler arasında da yukarıdaki durum söz konusu olmuştur. İbn Haldun, bu hususta Berberileri örnek vermiştir. Nitekim gıda bakımından bolluk içerisinde yaşayan Berberi kabileleri ile kıtlık içinde yaşayan diğer Berberi kabileler arasında birtakım farklılıklar vardır. Kıtlık çeken kabileler, Berberilerin soyundan gelmelerine rağmen, akılları ve bedenleri bolluk içerisinde yaşayan diğer kabilelerden daha iyi durumdadır. Çünkü söz konusu kabileler, gıda bakımından verimli olmayan bir coğrafyada yaşamaktadırlar. İbn Haldun'a göre bu durumun bir benzeri Endülüs ve Mağrib'de yaşayan insanlar arasında görülmektedir. Endülüs halkının zihni berrak, zekâları daha parlak, bedenleri hafif, vücutları daha çevik olup, ilim öğrenmedeki istekleri daha fazladır. Çünkü Endülüs halkı sadeyağı (bir çeşit tereyağı) olmayan bir topluluk olup, genellikle darı ile geçinmektedirler. Oysa Mağrib'in verimli topraklarında yaşayan insanlar ise ekmeği ve katık gıda maddeleri bol olduğu için hantal, zihinleri bulanmış durumdalar (İbn Haldun, 2013: 271). Burada İbn Haldun, coğrafi çevre ve insan bedeni arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. İnsan bedenin fiziki görünüşü ve insanın bazı zihinsel faaliyetleri beslendiği çevreden etkilenmektedir.

İbn Haldun'a göre insanın tükettiği hayvan eti ile insanın bedensel büyüklüğü arasında sıkı bir ilişki vardır. Şöyle ki, iriyarı hayvan eti ile beslenen insanlar, iri nesilleri meydana getirir. Bu durum hadariler (şehirliler) ve bedevi (göçebeler) toplumlar için de geçerli bir husustur. Deve ile beslenen bedeviler, bedenleri iri olmakla birlikte, deveye benzer huy ve karaktere sahip olmaktadırlar. Bilindiği üzere develer, yük taşımada gösterdikleri sabır ve tahammül ile meşhurdur. Deve ile beslenen insanların da huy ve mizaç olarak develere benzer özelliklere sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca develerin bağırsak ve diğer iç organları sağlam olduğu için deve eti beslenen insanların da bağırsak ve diğer organları sağlam ve sıhhatli olmaktadır. Fakat aynı durum hadarilerin (şehirlilerin) bedenleri için söz konusu değildir. Nazik ve latif gıda maddeleri ile beslenen şehir halkının bağırsakları ince ve nazik olmaktadır (İbn Haldun, 2013: 274).

Yukarıdaki durumun benzeri hayvanlar âleminde de görülmektedir. Örneğin, deve dışkısındaki hububatla beslenen tavukların yumurtaları, kuluçkaya yatırıldığı takdirde, daha iri civcivler elde edilir. Ayrıca kuluçkadaki yumurtaların üzerine deve dışkısı atıldığı zaman normale göre daha iri civcivler elde edilebilmektedir. Bahsi geçen durum, çiftçilerin ve ziraatçıların tecrübeleri şahit oldukları bir husustur (İbn Haldun, 2013: 274). Çünkü İbn Haldun'a göre insan diğer canlılar gibi aynı tabii kurallara bağlı olup, aynı zamanda diğer canlılar ile bütünleşmiş durumdadır. Söz gelimi çöl, çorak, kırsal alanlar ile otu bol meralarda, yaylalarda ve ovalarda yaşayan hayvanlar arasında fiziki görünüş açısından parlak olmaları, saf derileri, düzgün vücutları, organlarının uyumluluğu, kavrayışların keskinliği ve hislerinin

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

kuvvetleri bakımından bir takım farkları vardır. Bu durumun en güzel örneklerini ceylan, devekuşu, dağ keçisi, zürafa ve yabani eşek gibi hayvanlar arasında gözlemlenebilir. Örneğin, daha önce bahsedilen farklar; ceylan, zürafa, yaban sığırı ile keçi, katır, eşek ve sığır arasında vardır. Çünkü insanlar gibi hayvanlar da vücutlarına alınan fazla gıdalar, bedende işe yaramaz ve bozuk artıklar meydana getirir. Bu nedenle bu tür hayvanlar şekilce bozuk ve hantal olurlar. Ancak bedenlerine az gıda giren hayvanlar ise fiziki görünüşü itibariyle daha iyi görünümlü ve parlak olurlar (İbn Haldun, 2013: 270-271). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, İbn Haldun'a göre insan her konuda olduğu gibi beslenme hususunda da diğer canlılarla aynı tabii şartlara bağlıdır.

İbn Haldun'a göre gıdanın insan üzerindeki etkisini özetle ifade etmek gerekirse; beslenme rejimi, gıdaların bolluğu ve cinsi ile insanın bedeni ve ruhi yapısı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu bakımdan hadariler (şehirliler), bedeviler (göçebeler) ve verimli topraklarda yaşayan toplumlar arasında beslenme tarzları bakımından birtakım farklılıklar söz konusu olmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre insan, yediği gıdaya göre şekil alır. İnsan vücuduna giren gıda maddeleri insanın zihinsel faaliyetlerini ve fiziki görünüşünü doğrudan etkilemektedir. Çünkü coğrafi çevre insanın ne yiyeceğini ve ne nasıl elde edeceğini belirlemektedir. Bu bağlamda beslenme tarzına göre şekillenen insan, yaşadığı coğrafi çevrenin sunduğu imkânlardan faydalanmak zorundadır. Coğrafi çevre ise insana farklı bölgelerde farklı imkânlar sunarak, yaşam tarzını belirlemektedir. Yaşam tarzı da insan karakter ve davranışlarına yön vermektedir.

İBN HALDUN'UN IRK ANLAYIŞI

İbn Haldun, genel anlamda ırkları nesep bağı ile açıklamaz. Zira İbn Haldun'a göre ırk, coğrafi etkenlerle oluşmuş bir kavramdır. Nitekim Fındıkoğlu bu konuya temas etmiş, İbn Haldun'un ırkçılığı biyolojik olmaktan ziyade coğrafi olduğunu vurgulamıştır (Fındıkoğlu, 1940: 51-56). Zira İbn Haldun, insanların yaşadıkları fiziki coğrafya şartları ile fiziki görünüşü arasında bir ilişki kurmuştur. Şöyle ki, birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan insanların sıcaklığın tesiri ile renklerinin siyahlaştığını ifade etmiştir. Çünkü kökeni bakımında siyahi olan insanların, dördüncü veya yedinci iklimlerde ikamet etmeleri durumunda bunların neslinden gelenlerin zamanla beyazlaştıkları görülmüştür. Bu durumun tersi de aynı şekilde cereyan etmektedir. Örneğin, dördüncü veya diğer kuzey iklimlerinden olanların, güneyde sıcak iklimlerde yaşamları durumunda, bunlardan hâsıl olan nesillerin siyahlaştıkları görülür (İbn Haldun, 2013: 263). Öte yandan İbn Haldun, Arap, İsrail oğulları ve Farisiler gibi bazı milletlerin ırki oluşumlarında etnik köken bağları ve sahip oldukları kültürel değerlerin de etkili olabileceğini ifade etmiştir. Özellikle Araplar ve bazı milletlerde görülen farklılıkların sebebi neseple birlikte bu milletlerin gelenek ve görenekleridir. Çünkü bir milletin kültürel değerleri ve yaşam tarzı, toplum yapısını şekillendirmektedir (İbn Haldun, 2013: 264). Zira Araplarda bedevilik çok eskilere dayanan bir hayat tarzı olmuştur.

İbn Haldun'a göre insan, âdetlerinin ürünüdür. Nitekim İbn Haldun, bu konuyu şöyle izah etmiştir: "İnsan adetlerinin (ülfet ettiği şeylerin çocuğu ve) ürünüdür. Tabiatının ve mizacının çocuğu ve mahsulü değildir. Bir kimse, huy, meleke ve adet vaziyetine gelecek derecede bir takım hallerle ünsiyet ederse, artık bu haller o kimsenin tabiatı ve cibilliyeti durumuna gelir." (İbn Haldun, 2013: 330). İbn Haldun bu ifadesiyle insan yaşamında toplumsal ve kültürel yönün biyolojik yönünden daha belirleyici olduğunu gözlemleyip dile

getiren ilk düşünürlerden biri olarak görünmektedir (Şenel, 1982: 38). Ancak İbn Haldun'a milletlerin bedenen ve ruhen farklı olması, esas itibariyle ikamet ettikleri coğrafi çevre ile alakalı bir husustur. Örneğin, zenciler ve Slavlar yaşadıkları coğrafi bölgenin etkisi altında olması bu durumun en açık örneğidir. Nitekim İbn Haldun bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır;

> "Şu halde güneyin veya kuzeyin belli bir cihetinde ve bölgesinde ikamet eden halk hakkında: Bunlar tanınmış falan kişinin sülalesi olduklarından atalarında mevcut olan hususiyet, renk ve sima kendilerine intikal etmiştir, diye bir genelleme yapmak, varlıkların tabiatından ve **coğrafi amillerden** gafil olmanın yol açtığı hatadan başka bir şey değildir. Hiç şüphe yok ki, bahis konusu hususların ve vasıfların hepsi nesilden nesle geçerken değişir. Bu gibi şeylerin sürekli ve aralıksız devam etmesi zaruri de değildir" (İbn Haldun, 2013: 264).

İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış olan düşünürlerin fikirlerini ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra, bu fikirleri kendi bilimsel anlayışı ile yorumlamıştır. Söz gelimi İbn Haldun, bazı milletlerin ten renklerinin farklı olması ile ilgili birtakım dini hurafelere temas etmektedir. İbn Haldun, bazı âlimlerin Sudanlıların (zencilerin) Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan geldiklerine dair rivayetlerini kesin sözlerle reddetmektedir. Rivayete göre Hz. Nuh'un oğlu Ham'a beddua etmesi ile ten rengi siyahlaşmış ve onun soyundan gelenler de siyahi olmuştur. İbn Haldun'a göre böyle bir rivayetin hurafe olduğu açıktır, çünkü Tevrat'ta geçen hikâyede Hz. Nuh'un oğlu Ham'a beddua etmesi yer almasına rağmen, kıssada Ham'ın siyahlığı ilgili bir ibare yoktur. İbn Haldun'a göre güneyde yer alan birinci ve ikinci iklimlerin aşırı sıcak olmasında dolayı, buradaki halkın mizacı ve ten rengi değişmiştir. İbn Haldun bu iddiasını coğrafi determinist görüşleri ile desteklemektedir. Şöyle ki, ekvator bölgesinde güneş ışınları yılda iki defa dik açıyla düşmektedir. Bu durum, bu bölgede sıcak mevsimlerin uzun olmasına ve havanın her mevsim çok sıcak olmasından dolayı burada yaşayan insanların ten rengi siyahlaşmıştır. Öte yandan ensab (soy, nesep) âlimleri insanların renk ve simalarının farklı olmasını soy ve neseplere bağlamaktadırlar. Bu âlimler, kuzeyde yer alan beyaz insanların Hz. Nuh'un oğlu Yafes'ten, güneydeki zencilerin Ham'dan ve orta kısımda yer alan ve beşeri umran yönünden ileri durumda olan milletleri de Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın zürriyetinden olduklarını iddia ettiler. İbn Haldun, bu rivayetin saçma bir hikâyeden ibaret olduğuna ve uydurma bilgilerden oluştuğunu savunmaktadır. Çünkü İbn Haldun'a göre adı geçen nesep âlimlerin en büyük hatası, milletlerde görülen bedensel ve ruhsal farklılıkları nesebe bağlı bir durum gibi telakki etmelerinden kaynaklanmaktadır. İbn Haldun, bu kıssaya inananların, iklimin insan ve canlılardan üzerindeki etkisinden (coğrafi amillerden) bihaber olduklarını yazmıştır (İbn Haldun, 2013: 263 - 264). İbn Haldun'un bu iddiası onun hurafe, batıl inançlardan ve evhamlar (kuruntulardan) yerine olayları coğrafi şartlar ile izah etmiştir.

İbn Haldun'dan sonra yaşayan ve çevresel determinizmin en önemli temsilcilerinden Ratzel, (1897) çevrenin ırkların oluşumunda etkili olduğunu ileri sürmüş, genetik oluşumları bir yana bırakmıştır. Determinizmin önemli taraftarlarından olan Demolins de çevresel etkenlerin ırk oluşumunda büyük oranda etkili olduğunu savunmuştur. Konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "Yeryüzünde bulunan nüfuslar sonsuz bir çeşitliliğe sahiptir. Bu çeşitliliği yaratan nedir? Verilen cevap genellikle 'ırk' olmaktadır. Ama ırk, ırkları yaratanın ne olduğu hala keşfedilemediğinden, hiç bir şeyi açıklayamaz. İnsanların farklılığının ve ırkların farklılığının birincil ve belirleyici nedeni insanların izledikleri yoldur. Bu yol hem ırkları hem de toplumsal türü yaratan yoldur (1903)." Demolins; Tatar, Moğol, Eskimo, Kızılderili, Hintli ve Zenci gibi ırkların; Sibirya tundrasında, Amerikan otlaklarında ve Afrika

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 57 Eylül - Ekim 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
http://www.akademikbakis.org

ormanlarında izledikleri yollar sayesinde oluştuklarını iddia etmekteydi. Hatta Demolins, Alman, Fransız, İtalyan ve İspanyol gibi Avrupa milletlerinin, atalarının geçtikleri yolların bir ürünü olarak görmekteydi (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 199-200). Bu bakımdan Demolins'e göre ırklar ve toplumlar geçtikleri yolların koşullarından etkilenmekte ve bu durum kalıtım üzerinde etkili olmaktadır. Demolins, İbn Haldun gibi kalıtım ve nesebin insan üzerindeki etkisini bir yana bırakarak, çevre koşulların etkisine odaklanmıştır. Fakat İbn Haldun, ırk oluşumunda iklimin etkisini öne çıkarırken, Demolins ırkların oluşumunda toplulukların göç yollarının etkili olduğunu savunmuştur.

Günümüz coğrafyacılarından Doğanay ve Doğanay (2014: 23) da iklim koşulları ile insanın ten rengi ve toplumsal gelişmişlik seviyesi arasındaki ilişkiye dikkat çekerek "yaşama bölgelerinin iklim koşulları ile toplumun kültürel gelişmişlik düzeyi, ulaştığı teknolojik aşama ve hatta bireylerin renk, somatik (ırki) özellikleri ve uydukları davranış kalıpları arasında bazı paralellikler kurmak mümkün" ifadesini kullanmışlardır. Ayrıca Doğanay ve Doğanay; çöl, kurak ve step bölgelerinde yaşayan insanların genel itibariyle esmer, ekvatoral alanlarda yaşayanların siyah, soğuk bölgelerdeki insanların ise beyaz tenli, uzun boylu ve düz saçlı olmalarını iklimin insan üzerindeki etkisine örnek olarak göstermiştir. Bu bakımdan Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun'un iklim koşulları ile ırki özellikleri arasında kurduğu ilişkiye benzer görüşler ortaya koymuştur.

Netice itibariyle İbn Haldun'a göre, ırklarda görülen değişimin sebebi soy ve nesepler değildir. Nitekim İbn Haldun, böyle bir iddiada bulunmak ancak coğrafi çevrenin etkisinden haberi olmayanlara mahsus olduğunu belirtir (İbn Haldun, 2013: 264). Hâlbuki milletlerin fiziki görünüşleri itibariyle farklı olmalarında soy ve nesebin etkisi, birçok faktörden sadece birisidir. Zira İbn Haldun'un insana bakışı genetik değil, coğrafidir. Çünkü insanın fiziksel ve ahlaki özellikleri esas itibariyle nesebe göre değil, yaşadığı coğrafyaya bağlı olarak şekillendiğine inanmaktadır. Ayrıca İbn Haldun, determinist coğrafyacılardan asırlar önce çevre koşullarıyla ırk arasındaki ilişkiye dikkat çekmesi, meseleyi önemli yapan başka bir husustur.

SONUÇ

Coğrafya bilim tarihinde çevre ve insan arasındaki karşılıklı etkileşimi açıklamak adına bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri olan coğrafi determinizm, çevrenin insanın fiziksel ve zihinsel yapısı üzerinde etkili olduğunu ve davranışlarını yönlendirdiğini savunmuştur. Coğrafi determinizm, modern coğrafyanın kuruluş aşamasında büyük oranda etkili olmuş, geçmişi eskilere dayanan bir anlayıştır. Nitekim çalışmamıza konu olan Ortaçağ coğrafyacısı İbn Haldun'un Mukaddime isimli meşhur eserinin metodolojik olarak coğrafi bir analizi yapılmış, eserde modern coğrafyada coğrafi determinizm olarak isimlendirilen determinist görüşler tahkik edilmiştir. İbn Haldun, iklim ve gıda olmak üzere başlıca iki alanda determinist yaklaşımlar ortaya koymuş, bunları örnekleri ile açıklamıştır. İbn Haldun'un coğrafi çevrenin insanın karakter ve davranışları üzerindeki etkisini savunması bakımından, coğrafyanın insanın kaderini belirlediğini öne sürmüştür. Ayrıca İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinin önemli olmasının sebebi, bir Müslüman coğrafyacısı olarak düşünürün bunu modern coğrafyadan beş asır önce ortaya koymuş olmasıdır. Zira çevre ve insan ilişkileri bağlamında modern coğrafyacılar, İbn Haldun'un determinist görüşlerine benzer fikirler ortaya atmışlardır. İbn Haldun, bu görüşlere saha gözlemleriyle varmış olması, bu fikirleri önemli kılan bir başka bir unsur olmuştur. Öte yandan İbn Haldun'un söz konusu

görüşlerinden dolayı kaderci olmakla eleştirilmiştir. Çünkü bazı araştırmacılar İbn Haldun'un determinist görüşlerinin peşin hükümlü ve kaderci bir anlayışa sahip olduğunu; insanın kendisini sınırlandıran mutlak yasalara karşı aciz bırakan görüşlerini tenkit etmişlerdir. Halbuki İbn Haldun, determinist görüşlerini neden-sonuç ilişkisi içerinde izah etmiş, coğrafi amillere dikkat çekmiştir. Bununla birlikte İbn Haldun, umran, şehir, kasaba, devlet, mesken, tarım gibi beşeri faaliyetlere değinmesi ve bunların insan ürünü olduğunu vurgulaması, tabiat karşısında insana verdiği önemi göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ağarı, M. (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 47(2): ss. 195-295, Ankara.

Akengin, H. (2013). *Siyasi Coğrafya: İnsan ve Mekân Yönetimi* (3. Baskı), Pegem Akademi Yay., Ankara.

Alexander, T. (2005) "Historical Geography" *Encyclopedia of World Geography* (ed. Robert W. McCOLL), Facts On File, Inc. New York.

Alptekin, M. Y. (2013). Sosyoloji'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8 (15): ss. 77-98, Trabzon.

Arı, Y. (2005). 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyası: Genel Bir Değerlendirme, *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi* (ss. 3-19), Çizgi Kitabevi, Konya.

Arslan, A. (1997). *İbn-İ Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yay. 74, Ankara.

Cemil, Zeki (1899). *İbn Haldun*, Kitabhane-i İslam ve Askeri- İbrahim Hilmi, İstanbul.

Çalık, E. (2015). İbn Haldun'un Düşünce Sisteminde Siyaset-Toplum İlişkisi, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 1 (4): ss. 43-56, Malatya.

Demircioğlu, A. (2013). *İbn Haldun'un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı,* Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Doğanay, H. ve Doğanay, S. (2014). *Coğrafya'ya Giriş,* (11.Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Dönmez, S. (2002). İbn Haldun'un Tarih ve Umran Anlayışına Felsefî-Eleştirel Bir Yaklaşım, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): ss.130-146, Adana.

Elliot, H. M. (1979). Mental maps and ethnocentrism: Geographic characterizations in the past, *Journal of Geography*, 78 (7): 250-265.

Fekadu, K. (2014). The Paradox in Environmental Determinism and Possibilism: A literature review, *Journal of Geography and Regional Planning*, 7(7), ss. 132-139.

Fındıkoğlu, Z. F. (1940) İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası,* 6 (22): ss. 49-59. İstanbul.

Glassner, M. ve Fahrer, C. (2004). *Political Geography* (3th Edition). Wiley, USA.

Göney, S. (1993). *Siyasi Coğrafyası II*. İstanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi, Üniversite Yay. No: 3820, İstanbul.

Görgün, T. (1999). "İbn Haldun – Görüşleri" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 19: ss. 543-555, İstanbul.

Gümüşçü, O. (2014). *Tarihi Coğrafya* (3. Baskı), Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Günay, Ü. (1986). İslâm dünyasında bir din sosyolojisi öncüsü: İbn Haldun (1332-1406), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (6) ss. 63-104, Erzurum.

Herodot (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Huntington, E. (1919). *World-Power and Evolution*, Yale University Press, New Haven.

Huntington, E. (1915). *Civilization and Climate*, Yale University Press, New Haven.

İbn Haldun (1977). *Mukaddime 1* (Çev: Turan Dursun), Onur Yay, Ankara.

İbn Haldun (2013). *Mukaddime I* (9. Baskı b.). (S. Uludağ, Çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul.

İbn Haldun (1986). *Mukaddime 1* (Çev: Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

İbn Haldun (2015). *Mukaddime I-II* (Haz. Arslan Tekin), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Kızılçelik, S. (2006). *"Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme", Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya,* Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, 2006, ss. 138-155.

Kutluer, İ. (1994). "Determinizm", *TDV İslam Ansiklopedisi, c*. 9: ss. 215-120, Ankara.

Öztürk, A. (2008). Düzenin Meşruluğu Sorunu Bağlamında İbni Haldun Felsefesinin Değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 63(1): ss. 175-206, Ankara.

Rubenstein, J. M. (2011). *The Cultural Landscape: An Introduction to Human Geography* (10th Edition). Pearson, New Jersey.

Semple, E. C. (1911). *Influences of The Geographic Environment*, Henry Holt and Company, New York.

Strabon. (2000). *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası,* Kitap: XII-XIII-XIV, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:504, Ankara.

Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay. No. 7, İstanbul.

Tanoğlu, A. (1969). *Beşeri Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No.45, İstanbul.

Tomar, C. (1999). "İbn Haldun – Literatür" *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 20: ss. 8-12, İstanbul.

Tomar, C. (2006). Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldun Yaklaşımları, *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı 16: ss. 1-26, İstanbul.

Turgut, A. K. (2014). İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 31 (2): ss. 173-190, Isparta.

Tümertekin, E. (1978). *Beşeri Coğrafyaya Giriş,* İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Tümertekin, E. (1990). *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2014). *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar,* Çantay Kitabevi, İstanbul.

Uludağ, S. (1999). "İbn Haldun" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 19, ss. 538-543.

Ülken, H. Z. ve Fındıkoğlu, Z. F.(1940). *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul.